

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Katedra pedagogiky a psychologie

ZOBRAZENÍ RODINY V DĚTSKÉ KRESBĚ

DEPICTION OF A FAMILY IN A CHILD'S DRAWING

diplomová práce

Vypracovala: Veronika Brodíková

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Jana Kouřilová

České Budějovice 2010

ANOTACE

Diplomová práce se zabývá zobrazením rodiny v dětské kresbě. Teoretická část je zaměřena na rodinu a rodinné vztahy v životě dítěte, dále věnuje pozornost dětem žijícím v dětském domově. Práce srovnává vliv rodiny a dětského domova na vývoj dítěte. Zejména sleduje, jak se reálná rodinná situace promítá do kresby dítěte. Výzkumná studie srovnává zobrazení rodiny v kresbách dětí žijících v rodinném prostředí a dětí žijících v dětském domově.

ANNOTATION

This diploma thesis deals with displaying of a family in a child's drawing. The theoretical part is aimed at a family and the relationships in a child's life. It also pays attention to the children living in children's home. The thesis compares the influence of a family and children's home on a child development. In particular, it follows how the real family situation is reflected in a drawing of a child. The research compares the depiction of the family in the children's drawings living in a family environment and children living in children's home.

Poděkování:

Touto cestou bych ráda vyjádřila své poděkování paní Mgr. Janě Kouřilové za cenné rady a připomínky a odborné vedení, kterým mi pomáhala během konzultací k této diplomové práci. Dále bych chtěla poděkovat zaměstnancům základní školy a zaměstnancům dětského domova za to, že mi umožnili uskutečnit výzkum. Děkuji také své rodině a přátelům, kteří mi dokázali vytvořit vhodné prostředí pro realizaci této práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma *Zobrazení rodiny v dětské kresbě* vypracovala samostatně za pomoci odborných konzultací Mgr. Jany Kouřilové a s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

V Českých Budějovicích 28. června 2010

.....
Veronika Brodíkova

Obsah:

1. Úvod.....	7
2. Rodina	9
2.1. Funkce rodiny	10
2.1.1. Biologická, ekonomická, výchovná funkce	12
2.1.2. Emocionální funkce	15
2.2. Vliv rodiny na vývoj dítěte	17
3. Členové rodiny a vztahy mezi nimi	20
3.1. Rodiče	20
3.2. Dítě a matka	22
3.3. Dítě a otec	23
3.4. Dítě a sourozenci	25
3.5. Dítě a prarodiče	27
4. Děti žijící mimo rodinu	30
4.1. Výzkumy zabývající se ústavní výchovou	33
4.2. Následky psychické deprivace	34
5. Dětská kresba	37
5.1. Kresba rodiny	39
5.2. Hodnocení a interpretace.....	41
6. Výzkumná část	45
6.1. Kresba rodiny dětí žijících v rodinném prostředí.....	49
6.1.1. Kresba rodiny dívky A	49
6.1.2. Kresba rodiny dívky B	52
6.1.3. Kresba rodiny dívky C	55
6.1.4. Kresba rodiny chlapce A.....	58
6.1.5. Kresba rodiny chlapce B	60
6.1.6. Shrnutí.....	62
6.2. Kresba rodiny dětí žijících v dětském domově.....	64
6.2.1. Kresba rodiny dívky D	64
6.2.2. Kresba rodiny dívky E	67
6.2.3. Kresba rodiny dívky F.....	69
6.2.4. Kresba rodiny dívky G	71
6.2.5. Kresba rodiny chlapce C	73
6.2.6. Shrnutí.....	75

6.3.	Hodnocení výzkumu	77
7.	Závěr	79
8.	Seznam použité literatury	81

1. Úvod

Dětská kresba představuje jeden z nejvhodnějších přístupů, jak poznat individualitu dítěte, neboť odhaluje osobnost autora, jeho vztahy, ale i citový a prožitkový svět. Díky této skutečnosti bývá hojně využívána v psychologii, arteterapii a pedagogické diagnostice. Prostřednictvím kresby dítě sděluje vědomá i nevědomá přání, nebo zobrazuje obsahy, o nichž by se mu obtížně hovořilo. Kreslíř přirozenou cestou graficky vypráví o tom, co ho zajímá a trápí, jak sám sebe vnímá a prožívá. Kresba skrývá tajemství, které odhalíme, jestliže máme dostatek znalostí a zkušeností o dané diagnostické metodě. V minulosti se výtvarným projevem zabývalo mnoho autorů, také moje diplomová práce se zaměřuje na dětskou kresbu, a to konkrétně na zobrazení rodiny.

V teoretické části diplomové práce věnuji pozornost důležitosti rodiny a rodinných vztahů v životě dítěte. Podle mého názoru neexistuje žádná instituce, která by rodinu dokázala nahradit. Kromě primárních potřeb nezbytných pro vývoj dítěte poskytuje rodina svým členům lásku, jistotu a bezpečí. Dítě musí skutečně pocítit, že k někomu patří, že na něho někdo čeká. Děti, které nebyly milovány, neprospívají tělesně a duševně tak dobře jako ostatní. Dětem bez lásky chybí pocit, že náleží k někomu, kdo je má rád. Za základní předpoklad zdravého duševního vývoje považují psychologové skutečnost, aby dítě vyrůstalo v prostředí citově vřelém a stálém. O zajištění láskyplného prostředí se starají rodiče. Nejbezpečněji se člověk cítí, má-li kolem sebe někoho, komu může věřit, na koho se smí spolehnout. Rodiče připravují děti na samostatný život, ochraňují je, dítě v nich získává oporu a životní jistotu. Především matka zaujímá v životě dítěte výsadní postavení, role otce není také zanedbatelná. Soužití mezi rodiči naznačuje dítěti první příklad mezilidských vztahů. Rodiče svým chováním reprezentují modely, které dítě může napodobit.

V rodině dále poznává myšlenky, hodnoty a názory nejbližších lidí. Během vývoje prožívá dítě v rodinném prostředí radostné situace, někdy se stane účastníkem konfliktních situací a neshod. Neméně důležitou funkcí rodiny je výchova. Protože dítě nemá v počátečním období života rozumová kritéria pro svoje jednání, sehrává zásadní roli správný příklad rodičů. Zejména v období raného dětství a v předškolním věku výchovu nic nenahradí, neboť v tomto období se vytváří základy osobnosti člověka.

Následující kapitola se soustřeďuje na ústavní výchovu, poukazuje na odlišnosti života v rodině a v dětském domově. Děti v ústavní výchově neznají životní jistotu, kterou zprostředkovává hlavně matka. V dětském domově se starají o děti vychovatelé, kteří většinou založili svou vlastní rodinu. Vychovatel má stanovenou pracovní dobu a bydlí jinde, z toho důvodu nemůže mezi dítětem a vychovatelem vzniknout pevné citové pouto. Přestože se vychovatelé snaží dětem nahradit jejich rodinu, nedokážou jim poskytnout lásku, po které děti tolik touží. Jestliže se má dítě vyvinout v osobnost psychicky zdravou, musí být uspokojeny základní psychické potřeby. Při jejich nenaplnění vzniká stav označovaný jako psychická deprivace. Nestačí, že se kolem dítěte nachází knihy nebo hračky, v jeho nejbližším okolí by se měli pohybovat lidé, kteří se s ním budou mazlit.

Naznačená fakta odkrývají rozdíly mezi rodinou a dětským domovem, zejména jejich působení na osobnost dítěte a jeho zdravý emocionální a sociální vývoj. Výzkumná část diplomové práce zužitkovává znalosti a informace nabyté v části teoretické. Porovnává zobrazení rodiny dětí žijících v rodinném prostředí a dětí žijících v dětském domově. Sleduje především to, jak se reálná rodinná situace promítá do kresby dítěte. Pro výzkum bylo shromážděno pět kreseb pubescentů vyrůstajících v rodině a pět kreseb pubescentů žijících v ústavní výchově. Analýza kreseb zahrnuje charakteristiku pubescentů, zadání, průběh kresby, závěrečnou interpretaci kresby. Předpokládám, že děti své osobní zkušenosti, ale i životní prostředí, v němž jsou vychovávány, promítnou do kresby rodiny. Z rozboru jednotlivých kreseb vyplynulo několik znaků typických pro kresby obou srovnávaných skupin. Výsledky podrobně zpracovává výzkumná část diplomové práce.

2. Rodina

Rodina znamená lásku, přátelství, pomoc, nepřetržitelné pouto, pocit jistoty a bezpečí, umění naslouchat, radost ze vzájemných interakcí, společně trávený čas. Rodina utváří místo, kde nacházíme porozumění, když všechno ostatní zklame, kde si odpočineme, načerpáme sílu a energii a úspěšněji se potom vyrovnáme s nepříjemnými okolnostmi. Po rodině se nám stýská, když jsme někde na čas odjeli, zahřeje nás nevýslovný pocit, když se vracíme domů. V rodině nacházíme oporu, když se necítíme dobře, ale také posluchače, se kterými se podělíme o své radostné zážitky. Rodina tu bude stále pro nás a my tu budeme pro ni.

Rodina má v životě člověka nezastupitelnou funkci, neexistuje žádná instituce, která by dokázala rodinu nahradit. Nabízí se tedy otázka: Co je rodina? „*Rodinnou se rozumí zpravidla malá skupina lidí, která vzniká manželstvím a umožňuje vzájemné soužití mezi oběma manželskými partnery, soužití rodičů a jejich dětí, vztahy mezi příbuznými a také vztahy mezi rodinou a společností.*“¹ Rodinu můžeme charakterizovat i jiným způsobem. „*Kdykoli mezi blízkými lidmi existují intenzivní a kontinuální psychologické a emocionální vazby, může být užíván pojem rodina, i když jde např. o nesezdaný pár, o náhradní rodinu atd.*“ V současné době je rodina vnímána jako instituce racionální, pragmatická, funkčně vertikálně hierarchizovaná a zároveň jako soukromý svět autenticity, rovnosti a emocionality.²

Edith Schaefferová označuje rodinu termínem mobil. „*Rodina je permanentně se proměňující mobil, ten nejnestálější, který existuje. Rodina je složitý mobil tvořený lidskými osobnostmi. Rodina je mobilem v mnoha ohledech-je to umělecké dílo, které se vytváří roky, dokonce po několik generací, které však není nikdy hotové.*“³ Zajisté je třeba dodat, co má Schaefferová pod pojmem mobil na mysli. Mobil je proměnlivý soubor předmětů, jenž je neustále v pohybu, ale v určitém rámci i tvaru. Rodina tedy existuje v čase a prostoru, její kořeny jsou v minulosti a její směřování do budoucnosti. Petr Boš vidí rodinu jako nezbytnou hodnotu nutnou k přežití, ale také jako kulturní hodnotu uchovávací způsob uspořádání potřebný k seberealizaci. Říká o ní, že je hodnotou hodnot, kterou stojí za to kultivovat a chránit. Rodinu můžeme vnímat jako společenství radosti, protože jeden druhému se snaží radost udělat. Mnohé věci nedělají

¹ Střelec, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. s. 74

² Sobotková, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2001. s. 22

³ Schaefferová, E. *Co je rodina?* Praha: Návrat domů, 1995. s. 8

rodinní členové pro nějakou zásluhu nebo na základě rozumové kalkulace, ale jenom proto, že jeden má rád druhého. Rodina poskytuje kontinuitu nejen pro jeden život, ale pro celé generace, poskytuje celistvost, bezpečí a atmosféru, kterou nelze nikde okopírovat a která se šíří v rodinném kruhu. „*Pro děti představuje takový samostatný malý svět, v němž se postupně učí všemu, co jednou budou potřebovat pro vymezení sebe sama a svůj vztah vůči okolnímu velkému světu.*“⁴ V rodině dítě poznává myšlenky, ideály, systémy hodnot, světové názory svých blízkých, v tom jak je jeho lidé uvádějí do své každodenní, životní praxe. Všem členům rodiny, dětem i dospělým poskytuje rodina domov. Doma jsme tam, kde s námi počítají, kam patříme, kam přicházíme bez nějakých rozpaků, kde se na nás čeká, kde jsme přijímáni.

2.1. Funkce rodiny

Kromě zajištění primárních potřeb (teplo, potrava) potřebuje dítě ke svému vývoji také stabilní prostředí (domov) a přítomnost stabilních osob. Rodiče se samozřejmě vysoce citově angažují na vývoji svého dítěte. Můžeme říci, že tato angažovanost je oboustranná. Dítě a rodič si důvěřují, spoléhají se na sebe, podporují se. „*Rodiči na dítěti velmi záleží, víc než na čemkoli jiném, vnímá ho jako jedinečné, zvláštní, je jím fascinován.*“⁵ Dítě zcela spoléhá na svůj domov, na místo, které považuje za nejbohatší a nejkrásnější, pokud v něm jsou ti, kteří je milují-rodiče a sourozenci. Domov pro dítě znamená pevný řád, ale i porozumění a pocit, že se smí domů vždy vrátit.

Nejen že dítě potřebuje bezpečí, musí skutečně cítit, že k někomu patří, že má svůj domov, kde na něho všichni čekají. Dítě získává životní jistotu v životním prostředí a ve vztahu ke svým lidem. Tato jistota předznamená jeho další sociální vývoj. Dobrý domov se podílí na šťastném dětství. Jednou z podmínek pro dobré a zdravé utváření lidské osobnosti je jistě šťastné dětství. Duševně zdraví, dobře vyspělí lidé potom utváří zdravou společnost. Domov zároveň nabízí dítěti úkryt před okolním světem. Dítě, dospívající nebo dospělý člověk se sem může uchýlit před intelektuálními, citovými a duchovními útoky. V neposlední řadě doma dítě podniká první objevitelské výpravy, zde se učí a poznává nové věci.

⁴ Žena.cz [online]. 7. 6. 2010 [cit. 13. 6. 2010]. Jak funguje zdravá a nemocná rodina. Dostupné z WWW: <<http://zena.centrum.cz/rodicovstvi/deti-a-rodina/2007/6/7/clanky/jak-funguje-zdrava-a-nemocna-rodina/>>

⁵ Matoušek, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. s. 10

„*Rodina je středisko formování mezilidských vztahů.*“⁶ Od narození by se mělo dítě v rodině učit pochopení toho, že lidé jsou významní, že život má určitou hodnotu a smysl. Rodina dítěti nabízí první závazný model společnosti. Rodina se snaží formovat osobní vývoj dítěte i jeho postoj ke všem dalším skupinám podle svého hodnotového schématu, podle vlastní tradice.

Dítě se v rodině učí přirozeným vztahům mezi lidmi, zažívá radostné situace, někdy se účastní konfliktních situací, stává se svědkem neshod, které se v rodině vyskytují. Psychologové považují za přirozené, že dítě v rodině nepoznává jen pohodu nebo kladné vlastnosti mezilidských vztahů, ale poznává i neshody a rozpory.⁷ Základní složkou mezilidských vztahů je láska, kterou rodiče dávají svým dětem najevo a neustále jim ji poskytují. Rodina dětem ukazuje, jak milovat, jak lásku vyjádřit a co láska znamená.

Děti by se měly učit také utěšovat ostatní prostřednictvím útěchy, které se jim dostalo, když byly nemocné nebo se necítily dobře. Děti pochopí soucit a útěchu, protože se jim samotným soucitu a útěchy dostalo. Rodina má být místem, kde je útěcha chápána a zakoušena, aby lidé mohli poskytnout útěchu druhým.⁸ Členové rodiny se respektují, berou na sebe ohledy. Rodina umožňuje jedinci, aby v ní našel oporu, ztotožnil se s ní, navíc mu dává dostatek prostoru a svobodu, aby si mohl zachovat svou vlastní odlišnost. Život v rodině se tedy pohybuje mezi sdílením a osobním soukromím.

Jednou z možností, jak posílit stabilitu rodiny, odolnost vůči vnitřním a vnějším stresům, poskytuje tradice. Tradici si můžeme připomenout několika způsoby, např. uchováváním památných předmětů, předáváním dovedností nebo předáváním příběhů formou vyprávění nebo formou psanou. Když slavíme svátek nebo narozeniny, kromě obdarování člena rodiny dochází k nejrůznějším projevům rodinné sounáležitosti. Často si vyprávíme rodinné legendy, prohlížíme rodinné alba. Tímto způsobem se upevňují především mezigenerační pouta.⁹

⁶ Schaefferová, E. *Co je rodina?* Praha: Návrat domů, 1995. s. 45

⁷ Brtníková, M. *Dítě a jeho svět.* Praha: Horizont, 1979. s. 48

⁸ Schaefferová, E. *Co je rodina?* Praha: Návrat domů, 1995. s. 75

⁹ Matoušek, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť.* Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. s. 74

2.1.1. Biologická, ekonomická, výchovná funkce

„Rodina-harmonická, vyvážená, rostoucí, proměňující se, nikdy statická...-jež drží v harmonickém rámci neviditelné nitě lásky, vzpomínek, důvěry, oddanosti, soucitu, laskavosti, vzájemných projevů úcty, vzájemné závislosti,...”¹⁰ Rodina utváří vhodné prostředí, ve kterém se člověk může vyvinout tak, jak by měl. Je ideální pro rozvoj malých, živoucích, rostoucích lidských bytostí. Pro malé dítě se rodina stává prvním světem, a proto by měla splňovat několik základních funkcí.

Funkce rodiny¹¹ podle toho, co od ní společnost očekává:

1. ekonomicko-zabezpečovací funkce
2. biologicko-reprodukční funkce
3. výchovná funkce
4. emocionální funkce
5. relaxační, regenerační funkce

Touha mít děti je dána přírodní zákonitostí působící v člověku tak jako v jiných živých tvorech na zemi. Stejně jako existuje pud pohlavní, existuje pud rodičovský. Americký badatel Pohlman se zabývá tím, proč chtějí mít lidé děti. Důvodem pro rodičovství je dle něho motivace psychologická a společenská. Lidé potřebují osvědčit pře sebou a před druhými svou ploditelskou schopnost. Když lidé mají děti, vyrovnávají se tím ostatním normálním lidem. Vyrovnávají se i svým rodičům, zejména v té nejdůležitější biologické funkci. Pokud lidé mají děti, zároveň získali někoho, komu můžou věnovat svou lásku, své snahy a naděje. V dnešní době už jsou méně ekonomickou pojistkou rodičů proti bídě a více pojistkou citovou proti osamělosti.¹² Z biologického hlediska je rodina způsob, kterým lidstvo zajišťuje svoji reprodukci a setrvání mezi živočišnými druhy. Vyrcholením reprodukčního úkolu je rodičovská péče o potomstvo. Narozenému dítěti je nutné poskytnout ochranu, zajistit jeho vývojové potřeby a rozvíjet jeho schopnosti.¹³

¹⁰ Schaefferová, E. *Co je rodina?* Praha: Návrat domů, 1995. s. 178

¹¹ Kressa, J. *Výchova v rodině*. Přednáška přednesená v Českých Budějovicích na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity, 23. 4. 2009

¹² Matějček, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, 2005. s. 234-235

¹³ Hintnaus, L. *Člověk a rodina. Smysl a funkce rodiny*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 1998. s. 1

V rámci jednoho výzkumu¹⁴ bylo provedeno šetření, ve kterém bylo zahrnuto 440 rodin s dětmi školního věku. Všechny zkoumané matky dostaly otázku: „Jaký je podle vašeho názoru hlavní důvod, proč lidé chtějí mít děti? Odpovědi vypadaly takto:

1. náplň života	34%
2. uspokojení citových potřeb	22%
3. náplň a pouto manželství	19%
4. zábava a radost s dítětem	25%

Druhou a neméně důležitou funkcí rodiny je ekonomické zabezpečení dítěte. Rodina přispívá k rozvoji ekonomického systému společnosti. Členové rodiny se zapojují do výrobní sféry, zároveň se rodina stává spotřebitelem, na němž je trh podstatně závislý.¹⁵ Rodiče vykonávají zaměstnání, aby měli dostatek peněz pro přežití ve společnosti. Mít dítě je v dnešní době vysoce finančně náročné. Až dítě povyroste a nastoupí do školy, bude potřebovat sešity, učebnice a další věci, na které musí rodiče vydělat. S růstem dětí stoupají samozřejmě finanční nároky na rodiče. K tomu aby se člověk měl dobře, nemusí vlastnit velký majetek. Proto je třeba, aby si děti uvědomily hodnotu peněz a naučili se s nimi nakládat. Z toho důvodu sehrává svoji roli správná výchova.

Výchovná funkce se v průběhu dějin měnila ve svém obsahu i rozsahu. Přestože dnes přebírá velkou oblast výchovy škola, přece jen výchova v rodině zůstává vlastním jádrem výchovného působení. „*Výchova je cílevědomé, záměrné mezilidské působení a rozvíjení aktivního vztahu člověka ke světu.*“¹⁶ Na vývoj dítěte a jeho výchovu má zásadní vliv rodina. Výchova v prvním roce života je nenahraditelná, neboť se utváří výbava do dalších let, je to vklad, který si každý člověk odnáší pro celý další život. Důležitou roli má výchova v období raného dětství a v předškolním věku, kdy se vytváří základy osobnosti člověka, jak po stránce fyzické, tak i psychické, sociální a etické. Vznikají správné povahové návyky i základy citového života, rozvíjí se také inteligence.

¹⁴ Matějček, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. Praha: SPN, 1992. s. 41

¹⁵ ŠEVROVÁ, Lucie. *Rodina dnes* [online]. 16. 11. 2009 [cit. 27. 5. 2010]. Funkce rodiny. Dostupné z WWW: <<http://rodinadnes.cz/?p=153>>

¹⁶ Střelec, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. s. 110

V počátečním období života dítěte, v době, kdy zatím nemá rozumová kritéria pro svoje jednání, má význam správný příklad rodičů. Projevy rodičovského chování dítě vnímá jako vzor pro jeho vlastní jednání. Během tohoto období dítě přijímá dospělého jako autoritu bez výhrad, bez hodnocení kvalit charakterových, profesionálních, kulturních a jiných, na rozdíl od dětí školního věku a dětí dospívajících. Vedle matky se stává důležitějším činitelem ve výchově otec a celý způsob života rodiny. Rodiče mohou udělat hodně pro tělesnou, rozumovou a citovou výchovu dítěte. Dítě, které má bezpečný pocit, že je milováno, přijímá v zásadě všechna výchovná opatření, která respektují jeho vývojové zvláštnosti. Rodiče by měli na každý úspěch nebo pozitivní snahu dítěte reagovat uznáním a pochvalou, na které děti předškolního věku čekají a které je povzbuzují v jejich činnosti. Rodinná výchova dětí bývá zpravidla bezprostředně spjata se životem rodiny. V cílech výchovy se většinou promítají hodnoty, které rodiče uznávají, o jejichž významu pro život svých dětí jsou přesvědčeni. Jsou to například:

- Mravní výchova dětí, chápání dobra a zla, toho, co je správné a nesprávné, a uplatňování těchto zásad v životě.
- Vztah k lidem, k rodičům, sourozencům, prarodičům, kamarádům a starším lidem.
- Vyrovnanost, hloubka a bohatost citového života.
- Rozumový rozvoj, vědomosti dětí, dosažení co nejvyššího vzdělání.
- Fyzická zdatnost, šikovnost, pracovní dovednosti a manuální zručnost.¹⁷

Děti často nenechávají své rodiče v klidu, neustále se na něco vyptávají a dospělí jsou nuceni odpovídat. Doma se chováme podstatně upřímněji než v zaměstnání nebo ve škole, a tím vychováváme možná více, než si uvědomujeme. Podle Matějčka nejvíc vychováváme, když zrovna nevychováváme, neboť děti si z rodičů berou nikoli jejich řeči, nýbrž životy. Pokud dítě ve své rodině zažívá, že si lidé dovedou vzájemně dělat radost, že si umějí odpouštět, vstupuje do života s výzbrojí cennou a užitečnou. Dá se předpokládat, že samo bude mít rádo lidi, že bude lásku dávat i přijímat, že bude schopno překonávat své sobectví, a tak se stane plnohodnotným člověkem.¹⁸

¹⁷ Střelec, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. s. 118-119

¹⁸ Fousková, D., Kučera, Z. *Dialogy o rodině*. Praha: Národní centrum podpory zdraví, 1994. s. 3

2.1.2. Emocionální funkce

V průběhu vývoje společnosti ztratila rodina některé funkce, které ji dříve udržovaly pohromadě. Měla funkci výrobní, vzdělávací, ochrannou, pojišťovací. Dnes získaly rozhodující význam dvě funkce: připravit děti pro život v dané společnosti a zajistit citové zázemí.¹⁹ Dítě potřebuje, aby je někdo měl rád, potřebuje lásku. Potřeba lásky provází člověka po celý jeho život, člověk potřebuje lásku ve všech obdobích života, ale nejvíce v období dětství. Pro citový život dítěte má velký význam především období od narození do jednoho roku dítěte, kdy se vytváří první podněty, vztahy k ostatním lidem, první libé pocity. „*Citová vazba k rodičům je důležitou součástí socioemočního vývoje jedince a působí jako ochranný faktor pro vývoj emočně-stabilní, adaptované osobnosti.*“²⁰ Děti, které nebyly milovány, se opoždějí ve svém vývoji, neprospívají tělesně a duševně tak dobře jako ostatní. Děti bez lásky mají smutné dětství i celý život, neboť postrádají pocit, že náleží k někomu, kdo je má rád.²¹

Domov znamená psychologicky především místo, kde se dítě cítí v bezpečí. Je tu chráněno před vším neznámým a nebezpečným, co skrývá okolní svět. Pokud má rodina žít v takovém domově, musí vytvářet pro dítě vhodné rodinné prostředí. To znamená, že zajistí materiální, psychologické a kulturní podmínky rodinného prostředí. Odborníci se shodují v tom, že dlouhodobé narušení nebo oslabení vlivu jedné ze stránek rodinného prostředí, dopadá nepříznivě na celé výchovné působení rodiny.

V psychologických podmínkách spatřují odborníci těžiště rodinného prostředí, nejen z hlediska jejich působení na děti, ale především pro jejich vliv na ostatní stránky rodinného prostředí a na jeho kvalitu. Psychologické podmínky rodinného prostředí působí v určitých fázích života dítěte jako činitel, který se podílí na utváření důležitých povahových a mravních vlastností dítěte. Kulturní úroveň rodinného prostředí se projevuje především ve způsobu života rodiny, kde se odráží vztah rodiny k práci, k povolání, k lidem a věcem. Klíčové pro životní způsob rodiny je zaměření rodičů k určitým hodnotám.

¹⁹ Matějček, Z. *Rodiče a děti*. Praha: AVICENUM, 1986. s. 32

²⁰ Štefánková, Z. *Citová vazba v rané adolescenci*. Československá psychologie, 2007, roč. 51, č. 5, s. 503

²¹ Brtníková, M. *Dítě a jeho svět*. Praha: Horizont, 1979. s. 110

Optimální rodinné prostředí se vymezuje těmito znaky:

1. Vnitřní stabilita rodiny.
2. Její nenarušená a přirozená struktura.
3. Kulturní atmosféra.
4. Civilizační standard.

Těžištěm psychologické stránky rodinného prostředí spočívá ve vnitřní stabilitě a nenarušené přirozené struktuře. Vnitřní stabilitu v rodině tvoří vyrovnané a stále citové vztahy mezi jednotlivými členy, hlavně mezi rodiči, také pocit jistoty a bezpečí před ohrožováním z okolního světa, vnitřní pohoda, prožívání úspěchů a neúspěchů, vzájemná láska. Děti žijící ve vnitřně stabilizovaných rodinách se jeví jako povahově, pracovně a společensky vyrovnané, spolehlivé v plnění pracovních i společenských úkolů.

S vnitřní stabilitou a nenarušenou přirozenou strukturou rodiny bývá spojován pojem rodinná atmosféra, někdy se setkáváme s označením emocionální atmosféra. Dle Vaňka emoční atmosféra rodiny prostupuje veškeré dění v rodině, dítě ji do sebe nasává. Emoční situace každé rodiny představuje základní povahový činitel, především ve fázi středního dětství, to je mezi 3. a 7. rokem, kdy se kladou základní tvary příští povahy. Pozdější formování jen poopraví základní vyladění.²²

Tam, kde si lidé projevují lásku, kde respektují individuální odlišnost, kde chyby slouží k ponaučení, komunikace je otevřená a kde panuje upřímnost, může růst vědomí vlastní ceny. Děti z rodin, kde panuje taková atmosféra, jsou naplněni pocitem vnitřní spokojenosti, vyrostou v lidi citově kultivované, fyzicky zdravé, společensky kladné a tvořivé.²³ Naopak děti, které zažily disharmonickou atmosféru a byly opakovaně zraňovány, zůstávají poznamenány na celý život.

²² Střelec, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. s. 92, 93

²³ Satirová, V. *Kniha o rodině*. Brno: Svan, 1994. s. 32

2.2. Vliv rodiny na vývoj dítěte

Dítě se od svého narození pohybuje mezi svými nejbližšími, zatím nemá mnoho příležitostí navazovat kontakty s ostatními členy společnosti. S rodinou tráví nejvíce času, z toho důvodu se rodině nabízí jedinečná příležitost, aby ovlivnila vývoj svého dítěte. Rodiče by měli pomáhat dítěti při duševním vývoji, který se odehrává v období, kdy je dítě v péči rodičů, totiž v období do prvního roku. V této době probíhá v rozsahu obrovský rozvoj mozkové a nervové tkáně a v důsledku rozvoj mysli. Vše se uskutečňuje podle dědičné výbavy, záleží jen na rodičovské pomoci, která může buď vývoji prospět, nebo dítě bez rodičovské pomoci může zaostat. Badatelé se shodují v tom, že pro rozvoj duševních schopností je nejdůležitější období do čtyř let. Tehdy se ustavuje dětský inteligenční potenciál a schopnosti. Pro správný rozvoj schopností by měla rodina zabezpečit, aby se už dítě kojeneckého věku pohybovalo v prostředí bohatém na podněty a zdroje informací.²⁴

Stále více se ukazuje, jak k dobrému vývoji dítěte přispívá tělesný kontakt s rodiči. Děti bez doteků a zvuku matčina hlasu pociťují určité strádání. Je dokázáno, že děti, které nebyly pravidelně vystavovány dotekům a intenzivním taktilním podnětům vykazují psychické a fyzické deficity. *„Hlazení, mazlení a něžné dotyky zprostředkovávají dítěti pocit jistoty a bezpečí. Vůně matky, její hlas a známá mimika a gesta tento pocit ještě doplňují.“*²⁵

V prvních měsících života se vytváří základ citový a mravní. Do prvního roku vynikají city organické, které provází životní činnost. V třetím a čtvrtém týdnu lze pozorovat zvláštní cit, při kterém se dítě chvěje, pohazuje ručkami a nožkami. Na konci prvního roku je položen základ vyšších citů, a to citových vztahů. Vztahy vytváří především matka, která dítě hladí, polaská, u dítěte vzniká příjemný pocit, jenž spojuje s matkou. Tímto způsobem se vytváří vztah. Citový vztah se vyvíjí i k otci, když dítě houpá, zvedá, zabývá se jím. Oba rodiče se proto účastní na tvoření vztahů, neboť přítomnost matky i otce a jejich vliv je potřebný. Pokud jeden chybí, něco schází ve vývoji dítěte. Rozvoj citů batolete je vázán na sociální prostředí, v němž vyrůstá. V raném dětství je kladen důraz, aby rodiče dokázali zvládnout některé negativní

²⁴ Klímová-Fügnerová, K. *Citová výchova v rodině*. Praha: Práce, 1974. s. 11-14

²⁵ *Doktorka.cz* [online]. 10. 6. 2010 [cit. 15. 6. 2010]. Význam doteku v raném vývoji dítěte. Dostupné z WWW: <<http://rodina-deti.doktorka.cz/vyznam-doteku-v-ranem-vyvoji-dite/>>

emoce, např. strach, žárlivost, a tím předcházeli možnému vzniku pocitů nejistoty a úzkosti. Rodina se podílí na průběhu socializačního procesu, jímž každé dítě v průběhu svého života prochází. Nejhlubší vztahy jsou k matce, budují se vztahy k otci, k sourozencům, k prarodičům, dítě si postupně buduje svou roli v rodině. Prohlubuje se sociální citění, láska k rodině, ke zvířatům. Je vyvinut cit sympatie a antipatie, cit lásky i nenávisti.²⁶

V kojeneckém věku funguje matka jako zrcadlo. Napodobuje projevy dítěte, zejména mimické a vokalizační. Pro dítě je tato zrcadlová zpětná vazba srozumitelná. Matka vzorec chování obměňuje, a tak se dítě může naučit i jiné varianty. Postupně se vytváří základ pro učení nápodobou. Řečový projev v batolecím věku závisí na kvalitě verbální stimulace, kterou dětem poskytují matky. Záleží na tom, jak matky na děti mluví, na co jsou při tom zaměřené.²⁷ V období batolete jde kupředu vývoj dětského sebepojetí. K vymezení sebepojetí batolete přispívají rodiče. Díky jejich chování si batole začíná uvědomovat své typické rysy, jejich trvalost a hodnotu. Součástí sebepojetí jsou různé role, které dítě získá. Tím, že rodiče dítěti říkají, co je, přispívají k formování jeho identity.²⁸

V předškolním věku dětské sebehodnocení stále závisí na názoru jiných osob. Rodiče ovlivňují dítě svou citovou vřelostí, svými požadavky a spokojeností s mírou jejich naplnění, svým chováním. Děti se ztotožňují s rodiči, a tím obohacují svoji identitu. Rodiče formují také morální postoj dítěte. Předškolní dítě přijímá pravidla chování, které mu předávají uznávané autority. Dítě zatím nemá vlastní názor, a proto je správné to, co určí dospělí. Dětská morálka závisí na názorech a chování dospělých. Normy pomáhají dítěti v orientaci v sociálním prostředí. Pokud pro dítě neplatí žádná pravidla, nebo nejsou respektována dospělými, dítě je ochuzeno ve svém vývoji. Chybí mu něco v oblasti potřeby naplnění osobního sociálního významu, ale také jeho identita je chudší. Dítě registruje, jak se lidé ve skutečnosti chovají, zobecní si, jaké chování je běžné, co je považováno za žádoucí.²⁹

V mladším školním věku zůstává domov stále centrálním zázemím. Jen dobrý domov uspokojuje potřebu jistoty a porozumění. Děti nadále považují rodiče za vzory. Otec a matka trestáním a odměňováním určují měřítko vyhodnocování, které dítě vztahuje na sebe i na interpersonální vztahy. Domov je vnímán jako nenahraditelný

²⁶ Klímová-Fügnerová, K. *Citová výchova v rodině*. Praha: Práce, 1974. s. 143

²⁷ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 60, 83

²⁸ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 90

²⁹ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 116-121

system mezilidských vztahů zvláštního druhu. Rodinné vztahy jsou dvoupólové, změny na jednom pólu vyvolávají změny na druhém pólu. „Zvláštní charakter rodinných vztahů je v tom, že jsou důvěrné, spolehlivé, intimní, uvolněné v sebeprojevu, spolužití všech členů rodiny se váže navzájem, jsou společné perspektivy, cíle, postoje a hodnoty.“³⁰

Součástí identity mladšího školáka je příslušnost k rodině. Rodina podporuje jeho osobní prestiž, zatím stále uspokojuje většinu jeho potřeb. Školák už se lépe orientuje v rodinných vztazích. Otec i matka jsou samozřejmou součástí rodiny. Tráví s dítětem převážnou část jeho života. „Přítomnost rodičů, kteří mají o dítě zájem a jsou mu k dispozici, když to potřebuje, je nejdůležitější podmínkou funkčního vztahu mezi rodiči a dítětem školního věku.“³¹

Během školní docházky podmiňuje rodina zařazení dítěte do sociální struktury, určuje sociální postavení, funkce a role, poskytuje pocit sociálního vědomí a tvoří normy sociálního chování. Dítě přejímá skupinové vzory a osvojuje si normy sociálního chování v závislosti na chování rodičů. Zejména stupeň agresivity dítěte se odvíjí od forem, které v rodině převažují. Děti s vlastnostmi příznivými společenským podmínkám, pocházejí většinou z rodin, ve kterých se vnitřní vztahy členů rodiny vyvíjí harmonicky.³²

³⁰ Homola, M., Ščepichin, V. *K vývoji osobnosti dítěte*. Praha: SPN, 1972. s. 71

³¹ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 170-172

³² Machová, J. *Duševní hygiena rodinného života*. Praha: AVICENUM, 1974. 176-177

3. Členové rodiny a vztahy mezi nimi

Rodina je systémem mezilidských vztahů zvláštního charakteru. V rodinném životě se prolíná touha po uspokojování celé řady lidských potřeb. „*Rodina vyvíjí, rozvíjí nebo potlačuje schopnosti a zájmy svých členů, především dětí, ovlivňuje a také určuje rozvoj dítěte po celý jeho další život, dává mu počáteční směr a spoluurčuje jeho životní cíl.*“³³ Nejen že rodina vybírá dítěti prostředí, kde bude žít, hračky, s kterými si bude hrát, ale i kamarády, s nimiž bude trávit volný čas.

Z rodiny si dítě odnáší představu o pracovním uplatnění, o manželství a rodině, o hodnotové hierarchii. Dítě toto vybavení přehodnocuje a uchovává jen to, co považuje za pozitivní, to si pamatuje až do konce života. Kdyby neexistovaly pevná pouta mezi rodičem a dítětem, nemělo by vybavení své zakotvení.³⁴ Základním předpokladem zdravého duševního vývoje dítěte je, aby vyrůstalo v prostředí citově vřelém a stálém. Rodiče by měli mít rádi své dítě a měli by se mít rádi navzájem. Rodiče vytváří společenství, které bude trvat po celý jejich život a ve kterém bude všem dobře.

3.1. Rodiče

Než se dítě narodí, čekají tu na ně i lidé, kteří budou nadále jeho lidmi, jeho vychovateli. A o ty jde především. O jejich postoj, jejich znalosti, jejich očekávání od života, jejich vnitřní připravenost.³⁵ Mít děti, starat se o děti, žít s dětmi, přináší také něco radostného, co dospělí lidé vnitřně potřebují, čím lidsky rostou a vyzrávají, co uspokojuje jejich hluboké životní potřeby.

Na prvním místě stojí potřeba stimulace, která vede živý organismus k činnosti. Dospělí potřebují, aby jejich nervový systém byl zásobován podněty z okolí v dostatečném množství, kvalitě a proměnlivosti. Dítě pro rodiče může znamenat nevyčerpatelný zdroj podnětů. Přináší plno vzruchu do života. Druhou potřebou je potřeba učení, nabývání zkušeností. Děti jsou součástí našeho života, jsou také zdrojem důležitých lidských prožitků a zkušeností. Starosti s dětmi jsou považovány za něco specificky lidského, co nelze prožít a čím člověk vyspívá a zraje. Jak děti rostou k dospělosti, dospělý člověk s nimi zraje k životní moudrosti.

³³ Brtníková, M. *Dítě a jeho svět*. Praha: Horizont, 1979. s. 48

³⁴ Matoušek, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. s. 10

³⁵ Matějček, Z. *Rodiče a děti*. Praha: AVICENUM, 1986. s. 331

Na třetím místě je potřeba bezpečí a jistoty. Nejbezpečněji se cítíme, máme-li kolem sebe někoho, kdo nás má rád, kdo k nám patří, na koho se můžeme spolehnout. Dárci citové jistoty jsou především rodiče svým dětem, ale i dospělí potřebují pocit citového zázemí a svůj přístav jistoty. Za čtvrté je zde potřeba společenského uznání, společenské hodnoty, společenského uplatnění. Z tohoto pohledu dítě významně zhodnocuje dospělého člověka. Umožňuje mu, aby převzal roli i hodnot rodiče. Poslední potřebou je otevřená budoucnost. Výchova dětí daleko přesahuje náš osobní život. Dítě přináší rodičům podněty, rozšiřuje okruh jejich prožitků a zkušeností.³⁶ Dítě dokáže uspokojit potřeby rodičů, rodiče zase uspokojují potřeby svých dětí. Vztahy mezi rodiči a dětmi jsou vzájemně propojené. Rodiče proto mají zásadní podíl na utváření šťastného dětství. Dítě, které prožilo zejména první roky v láskyplné péči rodičů, si odnáší do života dvojí vklad, jenž ovlivní jeho další vývoj. Získalo základní důvěru v život a svět, ale i utvrzení v tom, že se může spolehnout na své lidi a zároveň pocit, že je samostatnou bytostí, kterou okolí uznává a respektuje.³⁷

Rodiče připravují dítěti životní podmínky, chrání je, učí je poznávat svět, poskytují mu oporu a životní jistotu. Svým chováním k dítěti utváří jeho schopnost být kamarádem a přítelem. Rodiče prožívají radost a hrdost, když se dětem něco daří, jsou zklamaní, když se dětem něco nepovede. Rodiče se cítí uraženi dětskou nevděčností. Obávají se nebezpečí, které dětem hrozí. Dítě představuje významný činitel rodičovské identity a prestiže.³⁸

V rodinném kruhu dítě poznává a procvičuje mezilidské vztahy. Za několik let se tyto vztahy budou promítat do jeho vztahu k vlastnímu manželovi nebo manželce a k vlastním dětem, které bude jednou mít. To čím rodiče obdarují své dítě v podobě domova a rodinného soužití, to pravděpodobně budou sklízet děti tohoto dítěte zhruba za dvacet let. Investice je to dlouhodobá, ale lidsky nejužitečnější. Ideál rodiny se dvěma rodiči není v reálném životě vždy naplňován, a přesto má svůj význam. „*Dvě diferencovaná pohlaví jsou pro dítě nutná jako blízké objekty ke zvnitřnění, identifikaci, následování, opozici, ke konfliktu.*“³⁹ Jen za těchto podmínek nastává zdravá akulturace dítěte, které, když má uspokojeny své potřeby, se začne bez problémů odpoutávat od původní rodiny.

³⁶ Matějček, Z. *Rodiče a děti*. Praha: AVICENUM, 1986. s. 15-17

³⁷ Fousková, D., Kučera, Z. *Dialogy o rodině*. Praha: Národní centrum podpory zdraví, 1994. s. 11

³⁸ Matějček, Z. *Rodiče a děti*. Praha: AVICENUM, 1986. s. 26

³⁹ Fousková, D., Kučera, Z. *Dialogy o rodině*. Praha: Národní centrum podpory zdraví, 1994. s. 3

3.2. Dítě a matka

Narození dítěte znamená v životě ženy změnu. Od této doby se bude její život odvíjet od vztahu k dítěti. S příchodem dítěte vstoupilo do jejího života něco nového, originálního, dosud nepoznaného a nevyzkoušeného. „*Ono totiž chování dítěte je jakýmsi kouzelným klíčkem, který perfektně zapadá do zámku otvírajícího naše rodičovské potěšení, radost, hrdost a mnoho jiných hřejivých pocitů.*“⁴⁰ Podle Bartlové mateřství ovlivňuje identitu ženy, zejména její sebedefinování a pocit totožnosti založený na prožívání své kontinuity.⁴¹ Pokud matka od narození spí v blízkosti dítěte a kojí ho, její tělo začne produkovat účinné hormony, tzv. prolaktiny. Tyto hormony zapříčiní matčino uvolnění. Přítomnost dítěte jí přináší radost. Vzájemný kontakt má vliv i na dítě. Dostává-li lidské tělo dostatek láskyplných dotyků, začíná produkovat růstové hormony. Lékaři tento jev nazývají vůle k životu. Dotyky povzbuzují imunitní systém, který se potom snadněji brání infekcím.⁴²

Vztah matka dítě přesahuje daleko meze pouze sociálních vztahů. Jedná se o hlubokou vazbu, která nemá v jiné oblasti sociálního života obdoby. Již v prenatálním období se utváří citová vazba matky a dítěte, na úrovni biologické jednoty dvou organismů, přerušené až porodem. Přestože později začíná novorozeně žít vlastním životem, symbolizuje mu matka původní jednotu na stále nových stupních.⁴³

Období mezi 3. a 6. měsícem nazývá Mahlerová symbiotickou fází. Matku dítě vnímá jako součást vlastní bytosti. Symbiotická vazba na matku usnadňuje dítěti jeho adaptaci na svět. Z pohledu dítěte se jedná o velmi těsnou vazbu, matka s ním do značné míry splývá. Matka je také jedním z prvních objektů, který je chápán jako trvalý. Dítě upřednostňuje matku před ostatními, dožaduje se její přítomnosti, vítá ji a dává najevo nespokojenost, když si ho nevšimá nebo když je opustí. Matka se stává důležitým sociálním objektem. Uspokojuje všechny možné potřeby. Jistota a bezpečí, kterou dítě v symbiotickém vztahu získá, se stává základem pozitivního rozvoje dětské osobnosti. Poté co dítě začne chápat matku jako trvalý objekt, postupně si uvědomí i samostatnost její existence. Odtud je krok k tomu, aby pochopilo, že ono samo je samostatnou bytostí a není součástí matky.⁴⁴ U většiny dětí se současně tvoří tento vztah i k jiným osobám, které jsou v jeho blízkosti, a to především k otci. Pokud matka dovolí otci, aby se

⁴⁰ Matějček, Z. *Prvních 6 let ve vývoji a výchově dítěte*. Praha: Grada, 2005. s. 11

⁴¹ Bartlová, P. *Některé aspekty identity matky*. Československá psychologie, 2007, roč. 51, č. 3, s. 301

⁴² Biddulph, S. *Tajemství výchovy šťastných dětí*. Praha: Portál, 1999. s. 21, 24

⁴³ Machová, J. *Duševní hygiena rodinného života*. Praha: AVICENUM, 1974. s. 139

⁴⁴ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 61-64

v raném věku podílel na péči o dítě a měl o ně zájem, je pravděpodobné, že se ze strany dítěte citový vztah vytvoří. Během druhého a třetího roku života dítěte se rozvíjí rodinná identita. Dítě chápe, že není s mateřskou osobou jedna bytost. Je si vědomé toho, že něčí je, že k někomu patří, že má kolem sebe lidi, na které se může spolehnout.⁴⁵

Přítomnost matky je nejdůležitější u dětí nejmladšího věku, zejména v období raného a středního dětství, protože v povaze dítěte vytváří rysy vyrovnanosti, stálosti a spolehlivosti. V tomto období se delší absence matky projevuje nepříznivě na vývoji povahy.⁴⁶ Matka je součástí každodenního života dětí, stará se o jejich tělesné a duševní potřeby. Připravuje se s dětmi do školy, pomáhá jim s úkoly. Pro dívky ve školním věku představuje matka model jejich budoucí role, pro chlapce je stále ochránkyní jistoty a bezpečí.⁴⁷ Jak dítě roste, mění se jeho závislost na matce. Potkává kamarády, spolužáky, kteří jsou pro něho v určité vývojové fázi důležitější než rodiče. I nadále dítě ví, že je rodiče stále mají rádi a že se na ně může kdykoli obrátit pro radu.

3.3. Dítě a otec

Kromě matky potřebuje dítě i otce, jejich společnou péči, která je pro dítě základem. Přestože role obou rodičů plní zcela odlišnou funkci, harmonicky se doplňují v rodičovské lásce, aby dítěti připravili co nejlepší život. Ve chvíli, kdy se syn narodí, vzniká mezi ním a otcem celoživotní pouto. O síle tohoto pouta existují nespočetné důkazy. Během kojeneckého věku, klíčové vývojové fáze, potřebuje syn ze strany otce zpětnou vazbu. Dítě sleduje otcovy reakce a očekává projevy jeho souhlasu nebo nesouhlasu. Otcovy reakce na synovo chování se stávají základem představy, kterou si syn sám o sobě jako o muži vytváří. Proto mají otcové bezesporu značný vliv na vytváření osobnosti každého muže.⁴⁸ Chlapci se citově ztotožňují s otci jako vzory svých budoucích životních rolí. Sledují pozorně své otce, hledají u nich návody, jak vystupovat ve svých nastávajících mužských rolích. Syn se učí pomocí identifikace s otcem, ale i v interakci s ním. Pokud otec v rodině nechybí, může syn pozorovat a napodobovat otcovo chování. Na základě identifikace se syn podílí na otcově významnosti. Chlapec si tak potvrzuje přijatelnost své vlastní identity, zvládnutím

⁴⁵ Matějček, Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál, 2008. s. 68

⁴⁶ Střelec, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. s. 102

⁴⁷ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 173

⁴⁸ Yablonsky, L. *Otcové a synové*. Praha: Portál, 1995. s. 90

mužské role syn získává pocit vlastní hodnoty.⁴⁹ Chlapec potřebuje prožívat nejen citový vztah, ale také fyzickou blízkost otce. Když otec obejmě svého syna, dítě pocítí fyzické bezpečí a citové teplo otcova objetí. Když se chlapec učí chodit a běhat, potřebuje, aby si otec všiml jeho škrábanců a boulí, a s pochopením na ně reagoval. Když se chlapec rozhodne jezdit na kole, potřebuje, aby ho otec utěšil, když se zraní, ale také aby ho povzbudil.⁵⁰

Nejvíce se nepřítomnost otce projevuje při výchově dětí v neúplné rodině. Jeho výchovné působení je spojováno s rozvojem povahové ukázněnosti dětí. Dítě, které vyrůstá bez otce, postrádá vzor kázně, pořádku a ochrany, jenž otec v rodině ztělesňuje. Otec reprezentuje mužský prvek, který je pro dítě nepostradatelný především v době, kdy dospívá. Otec svým vedením usměrňuje charakter dítěte, znamená pro dítě ochranu, bezpečí, oporu. Pokud mezi otcem a synem existuje citové pouto, syn díky němu získává pevný osobní základ trvající po celý život.⁵¹

Otcové slouží svým synům jako vzory, předávají jim základní společenská pravidla. Také způsob, jakým vykonává svou otcovskou roli, jak se chová, může hluboce ovlivnit úroveň synových životních aspirací. Otec vytváří ovzduší domova především vztahem k matce. Právě vztah mezi rodiči ukazuje dítěti první příklad mezilidských vztahů. Dnes je za největší otcovskou ctnost považována jeho stálost v rodině, to znamená pevný citový vztah k ženě, podpora manželky, jeho zájem o dítě a citová angažovanost na jeho zdravém vývoji. K rodinné soudržnosti nejvíce přispívá upřímná účast otce na tělesné a duševní prosperitě dítěte.⁵²

V předškolním věku dítě vnímá otce především jako představitele světa mužů, otec ho obohacuje svou přítomností. Jako první ho seznamuje se sportem, prací v domácnosti, bývá nejpřirozenějším zdrojem poznatků o světě, technice. Pomáhá dítěti v orientaci k budoucímu povolání a vytváření společensky užitečných cílů a hodnot. V období školního věku dítěte otec slouží jako zdroj informací a zkušeností. Otec podporuje rozvoj dětské samostatnosti, nezávislosti a sebedůvěry. Děti, kterým se otec věnuje, mají větší sebedůvěru, větší pocit jistoty a více si věří. Zároveň otec zastupuje jinou autoritu než matka. Autorita otců je viditelná, jsou fyzicky zdatnější, silnější.⁵³ Pro

⁴⁹ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 174

⁵⁰ Henslin, E. R. *Otec a syn*. Praha: Návrat domů, 2003. s. 8-9

⁵¹ Yablonsky, L. *Otcové a synové*. Praha: Portál, 1995. s. 90

⁵² Matějček, Z. *Prvních 6 let ve vývoji a výchově dítěte*. Praha: Grada, 2005. s. 73

⁵³ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 174

chlapce bývá otec vzorem, pro dívku prvním, nejdokonalším představitelem muže.⁵⁴ Dívky se ve vztahu s otcem učí sociálnímu chování k příslušníkům druhého pohlaví. Rozhovory s otcem o závažných věcech, jeho hodnocení jejich krásy i intelektu je pro dívky velmi důležité. Dívky se naučí dovednostem, které jsou nezanedbatelné ve vztahu k opačnému pohlaví, především aby samy uměly být iniciativní. Budou mít dostatečnou sebedůvěru, aby si samy dokázaly vybrat partnera podle svého vkusu, a ne aby jen pasivně čekaly, až si někdo vybere je.⁵⁵

U dítěte vzbuzuje obdiv otec, který umí snášet komplikované životní situace, který si s ním hraje, když je malé, pomáhá mu budovat sny během dospívání, a plánuje s ním životní cesty. Tatínkové ukazují, že si dokážou poradit, i když nastanou problémy. Vlastním příkladem dávají synům najevo, jak být opravdovým mužem. Když uvidí, že se táta chová k druhým lidem pěkně, stojí si za tím, čemu věří, bude to pro něho přesvědčivější než všechno, co by jim o tom mohl táta říct.⁵⁶ Langmeier a Matějček podotýkají ke vztahu rodičů k dětem, zatímco matka dává dítěti procítit intimitu lidské lásky, otec klesí dítěti cestu k celé lidské společnosti. Otcové navíc mají ke vztahu k novorozenému dítěti delší cestu než matky, které prožily těhotenství a tráví s dítětem téměř veškerý čas od jeho narození.⁵⁷

3.4. Dítě a sourozenci

Velmi brzy se kromě představy, že jsem tu já, vytváří v rodině s více dětmi i vědomí, že jsme tu my, děti, sourozenci. Vliv sourozenců je významný v batolecím věku. Mnohem více času tráví malé děti se svými sourozenci než s dospělými. Sourozenci poskytují dítěti jiné zkušenosti, z toho důvodu jsou chápáni jako zdroj sociální stimulace. Starší batolata se k mladším sourozencům chovají pečovatelsky stejně jako rodiče. Nabízí se jim možnost, jak si vyzkoušet nadřazenou roli. Soužití se sourozencem přináší specifickou socializační zkušenost, která je jedinečná i proto, že dítě se sourozenci žít musí. Pokud mezi nimi dojde ke konfliktu, nemůže dítě odejít a najít si někoho lepšího. Může to udělat ve skupině kamarádů, ale doma to nelze.⁵⁸

⁵⁴ Brtníková, M. *Dítě a jeho svět*. Praha: Horizont, 1979. s. 59

⁵⁵ Biddulph, S. *Tajemství výchovy šťastných dětí*. Praha: Portál, 1999. s. 129

⁵⁶ Biddulph, S. *Tajemství výchovy šťastných dětí*. Praha: Portál, 1999. s. 114-115

⁵⁷ Matějček, Z. *Prvních 6 let ve vývoji a výchově dítěte*. Praha: Grada, 2005. s. 17

⁵⁸ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 178

Sourozenci tvoří osobité společenství, po rodičích znamenají nejbližší bytosti na tomto světě. Jeden sourozenec znamená pro druhého vydatný zdroj vývojových podnětů. Sourozeneckou skupinu charakterizuje určitá danost a jednotnost životních podmínek, jedná se o společenství dané osudem. Sourozenci jsou dětmi stejných rodičů, a proto mají stejné základní vychovatele, stejné příbuzné, stávají se svědky týchž rodinných událostí. Sourozenecká skupina tvoří dětské společenství. Nelze měnit počet, pořadí ani pohlaví sourozenců. Role každého dítěte je do značné míry určena předem, tím je větší pravděpodobnost určitého postoje rodičů.

Často jsou si sourozenci věkově blízcí, a tak mají zájmy a potřeby blízké, i když ne totožné. Jeden bere druhého jako partnera více než kteréhokoliv z rodičů. Sourozence spojují zkušenosti, zůstávají celoživotně blízkými. Mezi sourozenci se dítě učí spolupráci, soutěžení, vzájemné podpoře, učí se i vyjednávat a vytvářet kompromisy. Děti žijící se sourozencem jsou k projevům svých vrstevníků citlivější. Lépe odhadují jejich aktuální pocity a potřeby, dovedou se s nimi lépe dohodnout. Život v rodině připravuje dítě zároveň pro život ve společnosti. Interpersonální zkušenosti a dovednosti rozvíjené v sourozeneckém vztahu dítě uplatňuje v sociálních situacích s jinými dětmi, a později i v životě.⁵⁹

Děti respektující ostatní sourozence jsou skromnější ve svých požadavcích, tím pádem jsou tlumeny jejich další egoistické projevy. Děti s více sourozenci bývají obvykle disciplinovanější a skromnější v požadavcích.⁶⁰ V neposlední řadě sourozenecká skupina připravuje dítě na vlastní rodičovství. Nikde jinde dítě nezíská tolik podnětů, zkušeností a motivace pro rodinný život, než mezi sourozenci.

Starší sourozenec předává mladšímu zkušenosti jiného typu než dospělí. Dítě může napodobovat chování staršího sourozence ke kamarádům. Život se sourozenci přispívá k diferenciaci osobnosti. Často pozorujeme, jak jedno dítě v rodině chce dělat přesně to, co dělá druhé. Na druhé straně chce ale umět něco jiného, chce být samo sebou.

⁵⁹ Sobotková, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2001. s. 25

⁶⁰ Střelec, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. s. 104

3.5. *Dítě a prarodiče*

Z nespočetných literárních zpráv vyplývá, jak intenzivně může dítě z přítomnosti svých prarodičů čerpat. Rodiče se nemohou někdy pro nedostatek času dětem věnovat, avšak prarodiče mají většinou dostatek času a mají ještě jednu mimořádnou výhodu, a to že milují svá vnoučata jiným způsobem. Victor Hugo říká: „Že je to láska, která nehledá tělesný požitek, nemá vlastnické nároky, je to láska k rostoucímu životu, radost z krásy vzrůstající inteligence, počátku myšlení.“⁶¹ Rodiče, kteří se svým dětem věnují, jsou nenahraditelní, a přesto nestačí. Stejně staří kamarádi, přátelé rodičů, a obzvlášť prarodiče rozšiřují sociální prostor dítěte a poskytují mu citové zázemí. Vztah prarodičů a vnoučat má většinou silný emocionální charakter. Souvislost nalezneme jednak v časovém odstupu, a ve vnějším tlaku na prarodiče a vnoučata, který je podstatně menší než u střední generace. Psychologické poznatky z posledních desetiletí také potvrzují velký význam prarodičů pro citový a sociální vývoj dítěte.

Kontakt dětí se starší generací přispívá k rozvoji sociálního citění a takzvaných prosociálních postojů, což má pro každého jedince i pro společnost jako celek zásadní důležitost. Pokud má dítě prarodiče, potřebuje poznávat člověka ve všech jeho životních obdobích, to znamená i v době, kdy je starý a potřebuje ochranu. Dítě se naučí vztahům ke svým nejbližším a přes ně potom ke všem ostatním.⁶² Prarodiče jsou vůči dětem trpěliví, co se jim nepodařilo u vlastních dětí, daří se jim u vnoučat. Prarodičům to přináší uklidňující pocit kontinuity. Vnoučata se stávají zdrojem radosti. Naplňují prarodiče hrdostí, poskytují jim pocit důležitosti a užitečnosti. Vnouče utváří jejich společenskou prestiž. Povznáší je do nové životní etapy a do nové společenské hodnosti. Pro prarodiče znamená narozené vnouče určitý dar. Dítě se stává svědectvím a pokračováním jejich rodu, jejich genetického vkladu.⁶³

⁶¹ Hauserová-Schönerová, I. *Děti potřebují prarodiče*. Praha: Portál, 1996. s. 28

⁶² Brtníková, M. *Dítě a jeho svět*. Praha: Horizont, 1979. s. 68

⁶³ Matějček, Z., Dytrych, Z. *Radosti a strasti prarodičů, aneb, Když máme vnoučata*. Praha: Grada Publishing, 1997. s. 74

Babička poskytuje vnoučatům svobodu a úlevu od domácí disciplíny. Vytváří lidský, citový ale i skutečný útulek, který je tu stále, pokud je něco v nepořádku. Úkol citové opory, útulku, ve kterém si může dítě odpočinout, je nejvlastnější funkcí starých rodičů.⁶⁴ Vnukové dávají najevo svým dědečkům, že kromě otce potřebují i je. Každý chlapec má v duši místo, které zaplní jen dědeček. Většinou je dědeček prvním dospělým mužem po otci, se kterým chlapec navazuje kontakt. Dědeček předává stálost a moudrost, celá rodina k němu chová úctu. Dědeček může ovlivnit dospívajícího chlapce způsobem, jakým otec nemůže. Chlapec často poslechne dědečkovu radu, o které by ani neuvažoval, kdyby mu ji dal otec.⁶⁵

Isabella Hauserová-Schönerová zmiňuje ve své práci knihu *Prarodiče a vnukové* od Petra Schwoba, který se zabývá významem prarodičů pro zakoušení dějinnosti. Prarodiče jsou těmi členy rodiny, kteří žijí nejdéle a prožili nejdelší časové období. Vlastní zkušenosti z období, které mladší generace nemohla zažít. Jejich příběhy na rozdíl od obecně přístupných historických představ mají soukromý a důvěrný charakter. Když prarodiče vypráví o svém životě, jsou děti nadšeny. Prarodiče zažili v dětství věci, které by dnes byly nemyslitelné. Vnoučata zároveň pochopí, že babička a dědeček byli jednou malí. Děti povzbuzuje do budoucnosti to, že jsou nyní velcí a v životě toho hodně zvládli.

Už jen díky pouhé existenci starších lidí, díky jejich způsobu života, nejsou děti pouze svědky minulosti, ale jejím ztělesněním. Stáří a starý člověk znamenají pro děti hodnotu samu o sobě. Prarodiče dokládají, že život se dá žít, a že je možné překonávat překážky. Dědeček a prababička jsou živým svědectvím o běhu času. Ve středním školním věku, to je přibližně od 9 let výš, jsou děti schopny to pochopit. Děti přijímají informaci, že jednou i jejich mladí a silní rodiče zestárnou. Pro nejmladší generaci jsou prarodiče nenahraditelnou a přirozenou školou života zejména v jednom bodě, a to ve svém odchodu z tohoto světa.⁶⁶

⁶⁴ Kapr, J. *Nastávající otec*. Praha: Mladá Fronta, 1984. s. 139

⁶⁵ Henslin, E. R. *Otec a syn*. Praha: Návrat domů, 2003. s. 91-92

⁶⁶ Matějček, Z., Dytrych, Z. *Radosti a strasti prarodičů, aneb, Když máme vnoučata*. Praha: Grada Publishing, 1997. s. 128

Prarodiče také vytváří sjednocující centrum pro ostatní příbuzné. Stabilizují a zachovávají příbuzenské vztahy, udržují rodinu pohromadě. Pro dítě to znamená vytváření pojmu rodina. V dítěti vznikají pocity sounáležitosti, prostřednictvím příbuzenských sjednocení má příležitost tyto pocity prožívat. Cit rodinného společenství je často spojen s nějakým konkrétním místem, domem, krajinou, lidmi. Zakotvuje člověka prostorově, citově i sociálně.⁶⁷

Skrze příslušnost ke své rodině a skrze vědomí dědičnosti určité specifické tradice se dítěti a dospívajícímu otevírají další nové možnosti, jak definovat sám sebe. Členové rodiny (prarodiče, tety, strýcové, sestřenice) se mu nabízejí jako objekty identifikace. Dítě tyto kontaktní osoby potřebuje pro svůj příznivý vývoj. Vstup do života probíhá hladčeji, je-li dítě na cestě do života provázen nejen nejbližšími členy rodiny, ale i těmi vzdálenějšími. Přestože děti nežijí stejný život jako jejich rodiče nebo prarodiče, můžou jim naslouchat, přijímat nebo odmítat jejich postoje, jejich hodnotový systém. „Podle nich a s nimi se můžou učit zvládat svůj život, získávat vlastní orientaci. Dospělým a samostatným člověkem se stává dítě snáze, může-li se bez nátlaku a represe orientovat podle žitého života jiných lidí.“⁶⁸

⁶⁷ Kapr, J. *Nastávající otec*. Praha: Mladá Fronta, 1984. s. 137-138

⁶⁸ Hauserová-Schönerová, I. *Děti potřebují prarodiče*. Praha: Portál, 1996. s. 53

4. Děti žijící mimo rodinu

Někdy děti nemohou z nejrůznějších důvodů vyrůstat ve vlastní rodině, některé děti jsou adoptovány nebo přijaty do pěstounské péče, pro ostatní stát zajišťuje ústavní výchovu. Děti vyrůstající v některém z ústavů (např. kojeneckém ústavu nebo dětském domově) se svými potřebami ničím neliší od dětí vyrůstajících v rodině. Tyto děti hledají někoho, kdo je bude mít rád, na koho se můžou v případě potřeby obrátit, kdo se s nimi bude mazlit. Jestliže dítě nemá ve svém okolí osobu, která by uspokojila jeho základní psychické potřeby, může u něho vzniknout stav označovaný jako psychická deprivace, jenž je definován jako „stav vzniklý následkem takových životních situací, kdy subjektu není dána příležitost k uspokojení některé z jeho základních vitálních psychických potřeb v dostačující míře a po dosti dlouhou dobu.“⁶⁹

Na základě nálezů u dětí z dětských domovů odvodil Langmeier čtyři základní psychické potřeby. Langmeier se domníval, že kromě uspokojení životně důležitých biologických potřeb (např. potrava, ochrana před nebezpečím), existují také základní psychické potřeby, jež by měly být uspokojeny, jestliže se má dítě vyvinout v osobnost psychicky zdravou. Jsou to:

- 1) Potřeba určitého množství, proměnlivosti a kvality vnějších podnětů. Uspokojení této potřeby ladí organismus na žádoucí úroveň aktivity. Dítě by mělo být stimulováno v oblasti zrakové, hmatové atd. Nestačí, že má kolem sebe hračky, potřebuje i lidi, kteří ho pohladí, popovídají si s ním. Přísun těchto podnětů kladně ovlivňuje jeho vývoj.
- 2) Potřeba určité stálosti, řádu a smyslu v podnětech. Z podnětů, které dítě přijme, vznikají zkušenosti, poznatky a pracovní strategie. Při přechodu z jednoho ústavního zařízení do druhého se mění sociální prostředí, tím může být dítě traumatizováno, neboť ztrácí vše, co chápalo. Vývoj dítěte se může dočasně vrátit na nižší úroveň tzv. přechodný regres.

⁶⁹ Fousková, D., Kučera, Z. *Dialogy o rodině*. Praha: Národní centrum podpory zdraví, 1994. s. 4

- 3) Potřeba prvotních emocionálních a sociálních vztahů, to je k osobě matky a k osobám dalších primárních vychovatelů. Při uspokojení potřeby dítě získává pocit životní jistoty a bezpečí. Součástí citové potřeby je i opěťovaný vztah od dalších členů rodiny.⁷⁰
- 4) Potřeba společenského uplatnění a společenské hodnoty, která vede ke zdravému uvědomění si vlastní identity. U dítěte se tvoří sebevědomí a sebepojetí. Každý člověk chce být přijímán, ať už rodinou, přáteli, v pracovním prostředí. K těmto čtyřem potřebám přidal Matějček ještě pátou.
- 5) Potřeba otevřené budoucnosti neboli životní perspektivy. Díky ní lidé dávají svému životu časové rozpětí, její uspokojení udržuje životní aktivitu. Společnou budoucnost nabízí dítěti rodina. U dětí v dětském domově je tato potřeba značně nejistá. Co bude, až dítě opustí dětský domov?⁷¹

Děti nachází v dětském domově dočasný domov, který se od skutečného domova, tím mám na mysli rodinné prostředí, podstatně liší. Pro rodinnou výchovu je typické vytváření hlubokých a trvalých citových vztahů mezi dítětem a jeho vychovatelem. V oblasti citových vztahů je nejvíce uspokojována základní psychická potřeba životní jistoty. Rodiče se s dětmi mazlí, dávají jim najevo, jak moc je milují.⁷² V dětském domově je tomu jinak, o děti se starají vychovatelé, kteří většinou mají své vlastní děti. Přestože vychovatelé mají děti v dětském domově rádi, láska k nim se podstatně odlišuje od lásky k vlastním dětem. Pro dítě z dětského domova je jistě velice obtížné navázat hlubší vztah k někomu, kdo je vázaný vztahem k jiným lidem, také délka trvání tohoto vztahu je omezena pobytem dítěte v ústavu. Navíc organizace provozu dětského domova odděluje soukromí vychovatele od světa vychovávaného dítěte, neboť vychovatel bydlí jinde a má přesně stanovený pracovní čas.

Podstatně se odlišuje poznání rolí dospělého člověka v dětském domově a v rodině. V kojeneckém ústavu a v dětském domově dítě poznává dospělého ve vztahu k sobě, jako svého vychovatele, a dále ještě ve vztahu k druhým dětem, jako vychovatele obecně. Zatímco v rodině poznává dítě dospělé ve vztahu k sobě, navíc ve spoustě jiných vztahů. Poznává roli matky, otce, sourozence, strýce, babičky, ale také manžela a manželky.

⁷⁰ *Doktorka.cz* [online]. 6. 8. 2002 [cit. 17. 4. 2010]. Psychická deprivace dětí 1. Dostupné z WWW: <<http://rodina-deti.doktorka.cz/psychicka-deprivace-deti>>

⁷¹ Matějček, Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál, 2008. s. 37-38

⁷² Matějček, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. Praha: SPN, 1992, s. 29

V osobě vychovatelky ústavu dítě nemůže poznat roli matky, ale člověka, který vykonává své zaměstnání. Role vychovatelky se váže na pracovní prostředí, často je vázaná i časově. Role matky se odvíjí od vztahu k dítěti, časově a místně je neomezená. Vzájemné sdílení je nezbytné pro učení a vzdělávání, které bývá označováno jako škola života, to znamená učení nápodobou, společnou činností. Role vychovatelky je předem dána pracovním programem, výchovným systémem, výchovnou technikou.

V otázce výchovy je pro dětský domov příznačné jednostranné výchovné působení, a to od vychovatele směrem k dítěti. Dítě pro vychovatele představuje předmět jeho odborné činnosti. Interakční model v rodině bývá většinou vyrovnaný. Dítě svým jednáním ovlivňuje vychovatele, působí na jeho prožívání a rozhodování. Výzkumy dokládají, že za normálních podmínek od půl roku života vychází iniciativa k interakci přibližně stejně často od dítěte jako od matky, po roce dětská iniciativa převažuje.

Ústavní zařízení zakládají výchovu na výchovných technikách nebo osvědčených postupech, a proto je ústavní výchova označována jako programová. Často je výchovná technologie redukována na zacházení s odměnami a tresty. Ve výchově v rodině převažuje nad odměnami a tresty odpuštění a smíření.⁷³ Podstatnou roli sehrává důvěrný vztah mezi členy rodiny.

⁷³ Matějček, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. Praha: SPN, 1992, s. 190-191

4.1. Výzkumy zabývající se ústavní výchovou

Ústavní výchovou a jejím nepříznivým vlivem se zabývá odborná literatura asi 60 let. K průkopníkům výzkumu jsou řazeni i čeští psychologové Matějček a Langmeier. V současnosti se objevují nové zahraniční práce, které při výzkumu využívají sledování elektrické aktivity, ale i jiné metody sledování mozkových funkcí. Práce upozorňují na to, že dětem vyrůstajícím v deprivacním prostředí funguje mozek jinak než dětem vyrůstajícím v rodinách. Nejenže je jejich mozek méně aktivní, ba dokonce v některých částech, především v temporální části mozkové kůry, ve srovnání s dětmi vychovávanými v rodinách zakrňuje.

Práce zaznamenávají i další nepříznivé okolnosti související s ústavní výchovou. Podle nich se děti vyrůstající v ústavě špatně vciťují do druhých lidí, nedokážou se dobře orientovat v mezilidských vztazích, mnohdy řeší konflikty za použití násilí, jejich sebehodnocení je nízké. Z těchto důvodů jsou více náchylní ke všem způsobům sociálního selhání např. závislosti na drogách, prostituci, neschopnosti dosáhnout vyšší úrovně vzdělání, založení vlastní funkční rodiny.⁷⁴

S nižším věkem dítěte je nepříznivý vliv ústavu silnější. Česká republika zaujímá první místo v Evropě v počtu dětí ve věku od narození do 3 let umístěných v ústavech. Podle statistických údajů Ministerstva práce a sociálních věcí, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, Ministerstva zdravotnictví žije v České republice v současnosti zhruba 20 000 dětí ve všech typech ústavních zařízení.⁷⁵ Podle Browna a Mulheirové každý den strávený v ústavu snižuje jeho životní šance. Jen tři měsíce strávené v ústavu tradičního typu představují pro malé děti trauma s dlouhodobými následky. Vinu za nepříznivý vliv ústavu na děti nemůžeme přičítat pracovníkům ústavů, neboť právě oni často jednají s nejlepšími úmysly a snaží se dětem nahradit nepřítomnost rodiny. Chybu je třeba hledat v systému organizace péče.⁷⁶

⁷⁴ *V zájmu dítěte* [online]. 2. 1. 2009 [cit. 21. 3. 2010]. Děti mezi ústavní výchovou a rodinou - 10 kroků k deinstitucionalizaci. Dostupné z WWW: <<http://www.vzd.cz/deti-mezi-ustavni-vychovou-rodinou-10-kroku-k-deinstitucionalizaci>>

⁷⁵ PURKOVÁ, Veronika. ANV.cz [online]. 28. 10. 2009 [cit. 1. 4. 2010]. Osobnost dětí umístěných v dětských domovech z pohledu vybraných výzkumů a ústavní výchova v číslech. Dostupné z WWW: <<http://anv.cz/odborne/147-osobnost-deti-umistenychv-detskych-domovech-z-pohledu-vybranych-vyzkumu-a-ustavni-vychova-v-cislech>>

⁷⁶ *V zájmu dítěte* [online]. 2. 1. 2009 [cit. 21. 3. 2010]. Děti mezi ústavní výchovou a rodinou - 10 kroků k deinstitucionalizaci. Dostupné z WWW: <<http://www.vzd.cz/deti-mezi-ustavni-vychovou-rodinou-10-kroku-k-deinstitucionalizaci>>

4.2. *Následky psychické deprivace*

První badatelé se snažili podat jednotný obraz následků psychické deprivace v určitých syndromech. Gesell u kojence od 8 týdnů hovoří o příznacích emočního strádání, které se projevují zmenšeným zájmem a sníženou reaktivitou. Také Bakwin zaznamenává obraz deprivovaného dítěte před jeho 6. měsícem. Dítě má sníženou chuť k jídlu, ubývá na váze, špatně spí, můžeme u něho sledovat smutný výraz. Podle přítomnosti nebo nepřítomnosti určitých symptomů nelze soudit na následky deprivace. Je třeba přihlížet k tomu, nakolik je dítě schopné se vyrovnat se všemi obtížemi života, a také jak dovede tyto překážky řešit. Může se stát, že dítě vyrůstající v ústavním prostředí nevykazuje žádné nápadnější příznaky, avšak po přechodu do života rodiny selže. Podmínky určující druh, závažnost a trvalost následků psychické deprivace se týkají dítěte samého a vnějších deprivacních situací.

1. Vnitřní podmínky (dítě samo)

a) Věk.

Dítě je ve fázích svého vývoje různě citlivé na deprivaci toho nebo onoho druhu. Především v první polovině prvního roku života reaguje dítě citlivě na nedostatek podnětů smyslových a zejména emočních. Po 7. měsíci dítě rozlišuje osoby ve svém okolí, je velmi závislé na osobě pečující o něho. Tato závislost je významná pro pocit jistoty. Dítě, jež takový vztah vůbec nevytvořilo, může být trvale poškozeno ve své schopnosti tvořit vztahy k lidem. Také krátkodobé odloučení v té době vyvolává poruchy, a to z toho důvodu, že dítě nechápe ujištění za den, za čtyři dny. Tento druh deprivace bývá označován jako mateřská. Po 3. roce nastupuje deprivace rodinná. Dobře vyspělé dítě je kolem 6 let schopné dočasného odloučení od rodiny.⁷⁷ U dětí do 3 let dochází k opoždění celého psychomotorického vývoje, lze zaznamenat povrchnost a nediferencovanost sociálních vztahů, často se objevuje rozmrzelá nálada. Deprivacní poškození ukazuje také řeč. Normální vývoj řeči u kojenců a batolat předpokládá kontakt s matkou, kladné citové přijetí.

⁷⁷ Matějček, Z., Langmeier, J. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963. s. 167-169

V období 6 až 10 let se děti vychovávané v ústavech od útlého věku zlepšují ve školním prospěchu, jejich vývoj se vyrovnává. Dítě se doposud soustředilo jen na sebe, nyní se obrací k vnějšímu světu. Od dospělých osob a od ostatních dětí si dítě osvojuje abstraktní pojmy. Proto je dítě méně citlivé na dočasné odloučení, dokáže se lépe přizpůsobit prostředí kolektivní instituce. V pubertálním a adolescentním věku se projevuje následek deprivace ve vztahu ke kolektivu a v sociálním začleňování, dospívající je nespokojený se sociální pozicí, objevuje se posunutá hierarchie hodnot. V dospělosti můžou mít deprivované osoby problémy v partnerských vztazích.⁷⁸

b) Konstituční faktory.

V reakcích na deprivaci jsou mezi dětmi velké individuální rozdíly. Jen málo se doposud ví o příčinách těchto rozdílů. Předpokládá se, že k rozdílům přispívají vrozené i získané vlastnosti. „*Schopnost snášet deprivaci se pak řídí nejen intenzitou jednotlivých potřeb, ale i schopností odložit jejich ukojení bez selhání adaptačních mechanismů organismu.*“⁷⁹ Individuální ráz chování dítěte ovlivňuje reakce okolí vůči němu. Dítě, které kvůli maličkosti křičí, vyvolává odmítání a ignorování ze strany vychovatelů. Jsou však děti reagující na každého úsměvem. Tyto děti bývají dostatečně afektivně zásobeny, vychovatelé si s nimi často povídají, díky tomu mají dostatek sociálních a intelektových podnětů.

c) Předchozí historie dítěte.

Ovlivňuje toleranci dítěte na konflikty, ale i na déletrvající deprivaci. Jestliže chceme pochopit současný stav dítěte, je nutná znalost individuálního života každého deprivovaného dítěte.

2. Zevní podmínky (deprivační situace)

Je zcela nemožné předvést jednotný obraz ústavního dítěte. Každý ústav se odlišuje, rozdíly nalezneme i mezi dětmi vyrůstajícími ve stejném ústavu, protože jejich psychické potřeby nejsou stejně uspokojovány. Odlišně se vyvíjí děti, které udržují kontakt se svojí rodinou. Velmi záleží, jak pobyt v ústavě prožívá subjekt ve své jedinečnosti.

⁷⁸ *Doktorka.cz* [online]. 6. 8. 2002 [cit. 17. 4. 2010]. Psychická deprivace dětí 1. Dostupné z WWW: <<http://rodina-deti.doktorka.cz/psychicka-deprivace-deti>>

⁷⁹ Matějček, Z., Langmeier, J. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963. s. 171

Dříve dítě v ústavu strádalo nedostatkem smyslových podnětů. Vychovatelé v ústavech chtěli tyto poruchy odstranit, a proto poskytovali dítěti podněty ve větším množství, ale málo proměnlivé, tak brzy došlo k jednostrannému přesycení. Smyslové podněty je třeba zajistit v dostatečné míře, proměnlivosti a samozřejmě přiměřeně věkovému stupni dítěte. V raném věku dítě potřebuje kožní a kinestetické podněty. Péče sester ošetřujících kojence, které pochovávají, pohladí, ovlivňuje uzdravení neprospívajících dětí. Matka nebo nějaký zástupce na jejím místě, poskytuje nasycení základních biologických a psychologických potřeb dítěte, významný je i samotný vztah k matce. Nedostatek takového vztahu nikdy nenahradí bohatství podnětů poskytovaných vychovatelem v ústavu.⁸⁰

Těžká deprivace způsobuje kognitivní, sociální, behaviorální, emocionální opoždění a poruchu růstu. Ukazuje se, že návrat do normálu je možný, avšak důsledky deprivace přetrvávají. Objevují se i další důsledky deprivace jako slabé sebevědomí, zaostalý fyzický vývoj, agresivita vůči ostatním nebo autistické tendence a stereotypní chování.⁸¹ Lidé postižení psychickou deprivací v dětství, vyrůstají mnohdy v osobnosti ochuzené v citové oblasti, a proto nejsou dobře schopni lásku dávat ani přijímat.⁸²

V současnosti se problematice ústavní výchovy věnuje zvýšená pozornost. Přestože se o nepříznivých důsledcích ústavní výchovy ví již poměrně dlouho, hledají se nová východiska, která by co nejefektivněji podporovala vývoj ústavních dětí. Jedno z řešení situace ústavní výchovy nabídla konference konaná v listopadu v roce 2007. Zde byl formulován program zahrnující deinstitucionalizaci ústavních zařízení. Cílem je přemístění dětí zpět do biologických rodin nebo do náhradní péče, počítá se s podporou těchto rodin formou terapie a poradenství. Snižování počtu dětí v ústavu by mělo probíhat postupně, v případě, že by proběhlo v krátké době, snižuje se pozornost věnovaná každému dítěti. V žádném případě se nesmí děti umístit do čekacích stanic, dítě má jít tam, kde budou dobře zajištěny všechny jeho základní potřeby. Nezbyvá nic jiného, než věřit, že se tento program po uvážlivém rozpracování podaří naplnit, a dětem bude nabídnuta nová životní šance.

⁸⁰ Matějček, Z., Langmeier, J. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963. s. 171-173

⁸¹ BROWNE, Kevin; MULHEIROVÁ, Georgete Zvyšování povědomí o negativním vlivu ústavní výchovy. In *Děti mezi ústavní výchovou a rodinou* [online]. Praha: Národní vzdělávací fond, o. p. s., Člověk hledá člověka, o. s., 2007 [cit. 29. 5. 2010]. Dostupné z WWW: <http://www.vzd.cz/sites/default/files/Deti_mezi_ustavni_vychovou_a_rodinou_sbornik.pdf>

⁸² Matějček, Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál, 2008. s. 26

5. Dětská kresba

*„Dětská kresba je v psychologii hojně využívanou technikou, která nám umožňuje využívat pro dítě přirozenou a ve většině případů také oblíbenou činnost k diagnostickým, psychoterapeutickým a v neposlední řadě také výzkumným účelům.“*⁸³

Na kresebných technikách staví také arteterapie, která považuje kresbu za projekci psychomotorických možností autora. Kresba totiž odhaluje osobnost autora, jeho vztahy, vypovídá o citovém a prožitkovém světě dítěte. Dítě prostřednictvím kresby zjevuje obsahy, které by se mu obtížně sdělovaly, ale také obsahy, které si neuvědomuje, protože jsou mu zakryty. Podle Švancary⁸⁴ kresba nabízí dítěti možnost, aby vyjádřil věci a situace prostřednictvím obrázků. Dítě si tak vytváří systém informací v podobě grafických znaků v době, kdy ještě nemá dostatečnou slovní zásobu pro pojmenování všech věcí kolem sebe.

Dětskému psychoterapeutovi kresba umožňuje pochopit zašifrované problémy dítěte. Pokud chceme lépe poznat osobnost dítěte, je kresba jedním z nejvhodnějších přístupů. Kresba v sobě zahrnuje nejen realitu ale i snění, dítě na papíře zobrazuje vědomá i nevědomá přání, zachytí i to, co ho zajímá a trápí. Zároveň v sobě kresba skrývá velkou výhodu, dítě nemusí při kreslení mluvit, a přesto graficky sděluje, jak se cítí, jak samo sebe prožívá. Současně kresba podporuje i intelektuální růst dítěte. Jedním z ukazatelů intelektuálního růstu je zobrazení detailu v kresbě, tím dítě dává najevo, jak si všímá svého okolí. Kresba tedy dítěti nabízí příležitost emocionálně, intelektuálně, fyzicky a sociálně růst.⁸⁵

Vágnerová⁸⁶ naznačuje několik možností využití dětské kresby.

1. Díky kresbě získáváme orientační informaci o celkové vývojové úrovni dítěte.
2. Kresbu lze využít pro zjištění úrovně senzomotorických dovedností, a to zejména vývoje jemné motoriky.
3. Kresba odhaluje způsob citového prožívání.
4. Kresba poskytuje klíč k poznání určitých specifických vztahů a postojů.

⁸³ Kucharská, A., Májová, L. (eds) *Dětská kresba v psychologickém výzkumu*. Sborník. Praha: PF UK, 2005. s. 91

⁸⁴ Švancara, J. *Kompendium vývojové psychologie*. Praha: SPN, 1981. s. 115

⁸⁵ Šicková-Fabrice, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. s. 24

⁸⁶ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 272

Kreslení je jedním ze způsobů, kterým dítě poznává vnější svět. Díky kreslení si dítě ujasňuje souvislosti a vztahy mezi lidmi a věcmi. Dítě kresbou nepopisuje jen vnější vzhled věcí, současně vyjadřuje jejich hodnocení a citový vztah k nim. Do kresby autor promítá svou individualitu. Výtvarná tvorba souvisí s prožitkovou sférou dětského duševna, také s pamětí na tvary a barvy.⁸⁷ „*Vlastní začátky dětské výtvarné řeči se podobají řeči mluvené. Tak jako jednotlivé zvuky přecházejí neohraničeně jeden do druhého a jsou tu dřív, než se spojí s nějakým věcným významem, tak nějak je to i s prvními kreslířskými začátky.*“⁸⁸

Najít odpověď na otázku, proč dítě kreslí, není jednoduché. Podle některých názorů, znamená kresba pro dítě obrázkovou řeč, díky které sděluje dojmy, jimiž je přeplněno. Další tvrdí, že kreslení je nejprve sebeuspokojením, kreslení působí jako ventil vnitřního přetlaku představ. Kreslíř představy zhmotňuje, ke hře s nimi si stačí sám, nepotřebuje nikoho dalšího, komu by o nich vyprávěl.⁸⁹

Důvodem, proč dítě kreslí, se zabývá více autorů, mezi nimi i Malchiodi. Klade si otázku, co děti podněcuje ke kreslení. Podle Malchiodi se nabízí 3 možnosti: vzpomínka (paměť), představivost a život. Kresba ze vzpomínky vychází z toho, co si dítě o věci nebo osobě vybaví, z toho důvodu není kresba z paměti pro všechny děti jednoduchá. Terapeut někdy požádá dítě, aby nakreslilo něco podle svých představ. Některé děti jsou schopny vytvořit kresbu s originálním tématem. Jiné děti mají problém cokoli vymyslet.

Obecně platí, že malé děti jsou více spontánní, nezabývají se tolik přesnými detaily, kdežto starší děti a dospívající raději kopírují věci kolem nich, jsou více realističtí, velice dobře zachytí detaily. Posledním motivem podněčujícím děti ke kreslení je život.⁹⁰ Každý z těchto názorů obsahuje část pravdy, stanovit jen jednu příčinu, je zcela nemožné. V zásadě platí, že kreslířské začátky velmi úzce souvisí s vývojem dítěte. Kreslením se otevírá všechno zdravé a přirozené, co v člověku je. První kreslení představuje pro dítě především příjemnou zkušenost.⁹¹

⁸⁷ Uždil, J., Šašinková, E. *Výtvarná výchova v předškolním věku*. Praha: SPN, 1982. s. 10

⁸⁸ Uždil, J. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta*. Praha: Portál, 2002. s. 13

⁸⁹ Uždil, J. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta*. Praha: Portál, 2002. s. 84

⁹⁰ Malchiodi, C. A. *Understanding Children's Drawings*. London: Jessica Kingsley Publishers, 1998. s. 20-21

⁹¹ Uždil, J. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta*. Praha: Portál, 2002. s. 16

5.1. Kresba rodiny

Dětská psychodiagnostika používá kresbu rodiny jako jednu ze svých metod. Jedná se o symbolické zpracování primární sociální skupiny z pohledu dítěte tak, jak ji dítě vnímá a prožívá. V průběhu dětství se proměňuje způsob zpracování kresby rodiny. Vývoj kresby se dělí do 3 etap:

1. Statické, nediferencované ztvárnění rodiny.

V kresbě je několik stejně zobrazených figur, zpravidla stojí v řadě vedle sebe. Figury se mohou odlišovat velikostí, není to však běžné. V tomto období dítě ještě neumí dobře kreslit, jeho nezralost mu komplikuje realizaci cíle. S tímto způsobem zobrazení se setkáváme u školních dětí. Kresbu rodinu ještě nelze hodnotit projektivně. Projekční metodou myslíme metodu, která zkoumá osobnost, její vztahy pomocí neuvědomělých projekčních procesů. Metoda odkrývá emoce, povahové rysy, vztahy zkoumaných osob.⁹²

2. Statické, diferencované ztvárnění rodiny.

U statického zobrazení rodiny najdeme odlišnosti mezi jednotlivými figurami. Tento typ zobrazení se objevuje u mladších školáků, tato kresba už smí být projektivně hodnocena.

3. Dynamické a diferencované ztvárnění rodiny.

Pro dynamické ztvárnění rodiny jsou typické nejen rozdíly mezi zpracováním jednotlivých figur, ale i vzájemná dynamika postav. Pokud zachováme základní pravidla, je tato kresba nejvhodnější pro diagnostiku.⁹³

Psychologové často využívají kresebné testy při své práci. Prostřednictvím testů diagnostikují kognitivní schopnosti, senzomotorickou koordinaci, schopnosti vizuální percepce nebo psychické procesy u dětí a dospívajících. Testujícím je doporučeno, aby si všímali nejen výsledné kresby, ale také chování a komentářů v průběhu kreslení. Na závěr se doporučuje rozhovor obsahující sérii standardizovaných otázek. Za pomoci odpovědí získá testující pohled na různé aspekty kresby.⁹⁴

⁹² Novák, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004. s. 8

⁹³ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 300-301

⁹⁴ Šicková-Fabrice, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. s. 104

Dnes se setkáváme s několika kresebnými testy zaměřujícími se na rodinu. Nejběžnější test rodiny tvoří 2 části. Nejprve má dítě na papír nakreslit rodinu, záměrně chybí jakékoli bližší upřesnění. Na druhý papír dítě kreslí svou rodinu. První kresba zachycuje rodinu ideální, dítě do této kresby promítá své představy. Druhá kresba zaznamenává skutečnou rodinu, v kresbě se objevují vztahy a vazby mezi jejími členy. Dalším testem rodiny je Kinetic Family Drawing, jedná se o americký test vypracovaný Burnusem a Kaufmanem. Dítě je požádáno, aby nakreslilo každého člena rodiny při nějaké činnosti. Dítě získá dostatek prostoru, aby vyjádřilo, jaké má vztahy s členy rodiny. Za zvláštnost je považován odchod testujícího z místnosti, testující několikrát přijde zkontrolovat, jestli všechno probíhá dobře. V USA se test využívá v situaci, kdy se předpokládá týrání dítěte. Test napomáhá při rozhodnutí, zda se dítě rodině odebere a umístí se do ústavního zařízení.⁹⁵

Ke kresebným testům rodiny se řadí kresba začarované rodiny, při níž je dítě požádáno, aby nakreslilo celou rodinu začarovanou do zvířat. Na závěr dítě napíše, co která osoba představuje. Je dobré, poslechnout si přímo od dítěte interpretaci výtvaru. Pojetí klíčových osob představuje silnou stránku této metody, neboť pojetí rodiny jako jednoho celku nepřináší nic navíc oproti kresbě rodiny.⁹⁶ Volba zvířat skrývá něco hlubšího a méně uvědomělého, než by dítě řeklo v rozhovoru. Děti některá zvířata považují vysloveně za mužská a některá za ženská. Studentky zabývající se v diplomové práci kresbou začarované rodiny zadaly dětem na třech různých místech České republiky, aby nakreslily začarované dědečky a babičky. Babička byla většinou zobrazena typicky ženskou kočkou a dědeček psem.⁹⁷

Díky testu rodiny získáme informaci o způsobu, jakým dítě svou rodinu vnímá, jak jednotlivé členy hodnotí. Dítě zobrazuje rodinu ze svého subjektivního pohledu. V kresbě se objevují minulé zkušenosti, dokonce i očekávání budoucnosti, to znamená přání dítěte, jak si konkrétní situaci představuje.⁹⁸ Jak tedy test kresby probíhá? Dítě obdrží tužku a papír formátu A4, dostane pokyn „Nakresli obrázek celé vaší rodiny.“ U starších dětí se používá rozšířená verze zadání „Nakresli obrázek, který by vyjadřoval život celé vaší rodiny.“ Matějček zdůrazňuje, že než dítě začne kreslit, všímáme si jeho přístupu k úkolu, jakým způsobem přijímá náš pokyn, jestli se rozhoduje před začátkem

⁹⁵ Davido, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2001. s. 60

⁹⁶ Matějček, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, 2005. s. 30

⁹⁷ Matějček, Z., Dytrych, Z. *Radosti a strasti prarodičů, aneb, Když máme vnoučata*. Praha: Grada Publishing, 1997. s. 54

⁹⁸ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 302

kresby, nebo jestli se nějak připravuje. Pozorujeme, kde dítě začne, jak dlouho mu trvá, než začne, dítě může chvíli čekat a rozmýšlet se. Nejdůležitější je samotný průběh kresby a vše co ho doprovází. Děti se při kreslení odlišují, každý kreslíř si volí svůj vlastní individuální přístup, dítě může postupovat systematicky nebo zcela inkohherentně. O dítěti vypovídá i kreslířský rukopis, pozornosti testujícího by neměl uniknout směr tahů a jejich síla. Dále sledujeme využití plochy papíru, kolik času dítě potřebuje, jestli převažuje koncepce celku nebo jsou na obrázku postaveny jen jednotlivé prvky vedle sebe. Nezapomínáme na vedlejší projevy kreslení, především mimiku, tělesnou pohyblivost, slovní komentář.⁹⁹

Jakmile dítě skončí, doporučuje se zeptat, kdo je na obrázku, co dělá. Kresba rodiny je vhodná pro děti od 6 let do 12 let, metodu je možné použít i při vyšetření dětí mladších nebo starších. U mladších dětí se setkáváme s neschopností ztvárnit svou představu o rodině na úrovni, která by poskytla i jiné informace než orientační zhodnocení vývojové úrovně. Na druhé straně stojí dospívající, kteří jsou často ke svým kresbám kritičtí, což jim zabraňuje, aby vyjádřili svoje pocity a postoje.

5.2. *Hodnocení a interpretace*

Při hodnocení a interpretaci vycházíme z celkového pojetí kresby, stále máme na mysli vývojovou úroveň dítěte. Kresby nejmladších dětí se omezují na pouhý výčet osob. V tomto věku ještě dítě nedokáže zobrazit rodinu lépe. Dětské schopnosti nejsou natolik vyzrálé k tomu, aby dítě nakreslilo složitější obrázek. U starších dětí statické zobrazení rodiny signalizuje emoční problémy dítěte ve vztahu ke svojí rodině.

Děti školního věku se většinou přidržují skutečnosti. Realistický způsob zobrazení chápeme jako projev specifického způsobu nazírání skutečnosti. Zkušený psycholog ví, že zobrazená rodina vyzařující pohodu a soulad, nemusí ve skutečnosti taková vůbec být. Harmonická kresba někdy zaznamenává pouze přání dítěte takovou rodinu mít. Vždy vycházíme ze všech informací, které jsme o dítěti a jeho rodině získali.¹⁰⁰

⁹⁹ Matějček, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, 2005. s. 23

¹⁰⁰ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 302-303

Než se pustíme do hodnocení kresby, vyjdeme z **prvního dojmu**, který na nás obrázek učiní. Položíme si otázku, jestli bychom chtěli v nakreslené rodině žít. Všímáme si, zda se rodina účastní nějaké činnosti, nebo každý dělá něco sám. Kdo se na činnosti podílí, kdo naopak ne, kdo se pohybuje v blízkosti dítěte a kdo je mu nejdále. Dítě kromě členů rodiny kreslí často i další předměty, které mnohdy kresbu jen doplňují, ale můžou mít významné postavení. Při prvním zhlédnutí kresby pozorujeme zaplněnost plochy a umístění kresby. Kresba rodiny umístěná vpravo znamená sféru rodiny laděnou extravertně, umístění vlevo je sférou introvertní.

Kresbu rodiny interpretujeme také z hlediska **způsobu ztvárnění každé postavy**. Zohledníme velikosti postav, jejich proporce, propracování detailů. Velikostí postavy dává dítě symbolicky najevo, co pro něho zobrazený člověk znamená. Velká postava má pro dítě zvláštní význam. Neplatí, že velikost postavy musí odpovídat reálné skutečnosti. Dítě zobrazené jako velké zaujímá v rodině výsadní postavení, k němu se obrací pozornost celé rodiny. Malá postava znamená reálnou nebo žádoucí nevýznamnost. Velikostí postavy dítě naznačuje míru sebevědomí člena rodiny tak, jak ho dítě vidí. Jestliže dítě nakreslí postavy nápadně malé, ale ve skutečnosti to neodpovídá, kresbou naznačuje pocity nedostatečnosti nebo méněcennosti.¹⁰¹

U mladších dětí postupujeme při interpretaci významu opatrně, neboť na začátku dítě disponuje velkou plochou, proto může nakreslit velkou postavu, přestože to neodpovídá realitě. V závěru dítě kreslí postavy malé, protože v průběhu kreslení zjistilo, že by se mu na plochu ostatní postavy nevešly.¹⁰²

Zpracováním postavy vyjadřuje dítě své pocity. Jestliže je postava otočená na jinou stranu, může to vyjadřovat nezájem o dění v rodině nebo snahu o únik z rodiny. Nedostatek kreslířských dovedností nebo špatná spolupráce s experimentátorem se projeví tím, že dítě nakreslí všechny postavy stejně. Existuje i další vysvětlení, dítě nechce nikoho upřednostnit. Podobností pouze některých postav dítě podvědomě sděluje svoji potřebu se s danou osobou identifikovat.

Sledujeme i výraz tváře odrážející náladu, jenž u dané osoby dítě považuje za dominantní. Všímáme si zobrazení jednotlivých částí těla. Hlavu dítě kreslí většinou přiměřenou. Velká hlava naznačuje sebevědomí. Bujné vlasy zobrazují vitalitu a erotické vlivy. Nepřítomnost očí upozorňuje na obtíže nebo ztrátu kontaktů. Velké oči

¹⁰¹ Novák, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004. s. 11-12

¹⁰² Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 303-304

se zdůrazněnými řasami naznačují vztahovačnost. Velký nos signalizuje vnímanou sebejistotu. Chybějící nos bývá známkou uzavřenosti a tajnůstkářství. Zvýrazněné uši poukazují na zvýšenou citlivost, zejména pokud se jedná o kritiku. Obrovské uši kreslí dítě, které špatně slyší. Chybějící uši vyjadřují neschopnost komunikovat. Ústa značí prostředek komunikace, potravu. Postavy bez úst vypovídají o problémech ve vztazích nebo sexuálních problémech. Postavy bez úst kreslí děti, kterým schází láskyplná komunikace.¹⁰³ Velký význam je přikládán rukám. Chybějící ruce bývají interpretovány jako důsledek pocitů viny nebo obtíže ve vztahu k lidem. Způsob držení rukou naznačuje ochotu při navazování kontaktů s lidmi. Tendenci k odstupu znamenají ruce překřížené přes trup.¹⁰⁴

Důležitost přikládáme **pořadí postav**. Pořadí nakreslených postav, jejich prostorové umístění hodně vypovídá o vzájemných vztazích, koho dítě upřednostňuje nebo vůči komu pociťuje averzi. Fyzická blízkost jednotlivých postav může naznačovat psychickou blízkost. Dítě dává najevo, že vzájemný vztah potřebuje nebo kresba zachycuje častý kontakt. Naopak větší vzdáleností dítě vyjadřuje touhu se oddálit od daného člena rodiny. Někdy větší vzdálenost znamená malou frekvenci kontaktu, ba i pocit izolace. Osoby, které se k dítěti nechovají dobře, může dítě umístit mimo dům nebo je oddělit ohrádkou nebo kruhem.

V některých kresbách se setkáváme s vynecháním některého člena rodiny. Dítě popírá existenci tohoto člověka. Dítě projevuje své přání, aby osoba zmizela. Jsou také případy, kde nepřítomnost osoby znamená přání být s ní, trávit s ní více času. V kresbě někdy nacházíme i osobu, která do rodiny nepatří. Dítě její přítomností v kresbě naznačuje, že by si přálo její přítomnost i ve skutečnosti. Psychologové se setkávají i s kresbami rodin, na nichž není nakreslena žádná postava. Dítě nakreslí okolní prostředí, např. dům, byt, ale všechny členy rodiny vynechá. Tyto případy upozorňují na rodinu, která dítěti neposkytuje dostatek potřebných podnětů.¹⁰⁵

¹⁰³ Davido, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2001. s. 54-55

¹⁰⁴ Novák, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004. s. 12-14

¹⁰⁵ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 305

Kresby nakreslené pastelkami a ne jen tužkou přináší další možnosti hodnocení a interpretace. Pastelky stvrzují obsah a dojem z kresby. Dítě může barvu použít dvěma způsoby. Zaprvé barvami napodobuje přírodu, za druhé se nechá ovládat nevědomím, které vypovídá o jeho myšlení a osobnosti nejvíce. Extravertní dítě, které rádo vyhledává kontakty a je zaměřené na své okolí, většinou používá velký počet barev, zejména žlutou, červenou a oranžovou. Introvertnímu dítěti stačí malý počet barev. K interpretaci symboliky barev přistupujeme opatrně, nezapomínáme na další okolnosti jako např. kulturní vlivy, kombinaci barev, módu. Barva při interpretaci nemá absolutní hodnotu. Přesto jasné a teplé barvy naznačují vyrovnanost osoby, tmavé barvy svědčí o tendenci k smutku.¹⁰⁶

V arteterapii se hovoří o zákonitosti vnímání barev, zákonitosti psychologického působení barev. Arteterapeut se musí vyznat v kategorii základních a komplementárních barev. Mezi základní barvy je řazena červená, modrá a žlutá. Komplementární barvy k nim tvoří zelená, oranžová a fialová. Umístěním dvou barev vedle sebe na plochu vzniká barevný kontrast. Každý arteterapeut musí být seznámen s komplementárním pravidlem barev, jen tak rozpozná v barevných kombinacích obrázku klienta harmonii nebo nesoulad.¹⁰⁷

Hanus se domnívá, že interpretace odhaluje traumatizující momenty. Posudek se nesmí omezovat jen na kreslení, snažíme se pochopit, proč to dělá právě tímto způsobem. Na začátku interpretace výtvarného díla zaznamenáme, co je přítomné, a co naopak chybí. Kratochvíl konstatuje, že neexistuje model výkladových teorií, žádná příručka, podle které bychom jednoznačně a spolehlivě odhalili pravdu. Z toho důvodu je za validní interpretaci kresby považována interpretace, která je stejně přetčená nezávisle více odborníky.¹⁰⁸

Při nedostatku odborných vědomostí hrozí nebezpečí zjednodušování. Psycholog pro posouzení osobnosti využívá více psychologických metod, kresba rodiny představuje pouze jednu z možností. Informace, které psycholog získá touto metodou, by měl doplnit anamnestickým dotazníkem nebo metodami rodinné diagnostiky., nabízí se využití dotazníků a posuzovacích škál.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Davido, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2001. s. 36-38

¹⁰⁷ Šicková-Fabrice, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. s. 117

¹⁰⁸ Šicková-Fabrice, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. s. 101

¹⁰⁹ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 300

6. Výzkumná část

Kresba představuje okno do lidské duše, z toho důvodu se nabízí několik možností jejího využití. Pomocí kresby zjišťujeme inteligenci dítěte, současně kresba odhaluje afektivitu, nemoci dítěte, vypovídá o rodinných vztazích, rodinných problémech, ale také o tom, jak jedinec vnímá sám sebe. Jestliže máme dostatek znalostí a rozumíme jednotlivým aspektům kresby, potom chápeme, co nám dítě chce svoji kresbou sdělit. Ve své diplomové práci vycházím z předpokladu, že se reálná rodinná situace promítá do kresby dítěte. Pro výzkum jsem si zvolila dvě skupiny dětí, první skupina dětí žije v rodinném prostředí, druhá skupina dětí žije v dětském domově. Obě skupiny dětí se zásadně odlišují v sociálním prostředí, ve kterém vyrůstají. Podle mého názoru se tyto odlišnosti musí zákonitě projevit v kresbě rodiny.

Jak jsem již zmiňovala v předchozích kapitolách, rodina plní několik základních funkcí, z nichž nejdůležitější je funkce emocionální. Rodina poskytuje dítěti jistotu, bezpečí, ale především lásku, kterou dítě těžko získá mimo rodinné prostředí. Dítě obklopené vřelostí a láskou dostává podněty nezbytné pro jeho další vývoj. Naopak dítě s nedostatkem lásky je o tyto podněty ochuzené, později může mít problémy při začleňování do společnosti nebo v navazování přátelských nebo partnerských vztahů. Děti vyrůstající v rodině jsou si vědomi toho, že někam patří. Domov pro ně znamená místo, kam se vrací, také místo, kde je ostatní očekávají a přijímají. Členové rodiny dítě ochraňují, dítě se na ně může spolehnout. Kromě nejbližších rodinných příslušníků patří k rodině další bližší i vzdálenější příbuzní, s nimiž se dítě v průběhu života setkává a utváří řadu rozmanitých vztahů. I mezi členy širšího příbuzenstva se dítě učí základním společenským pravidlům. Nejen nejbližší rodina, ale i ostatní příbuzní poskytují dítěti kontinuitu. Např. babička s dědečkem nabízí dítěti zcela jiný svět. Zažili věci pro dítě nepředstavitelné, a proto možná poutavé. Prarodiče zahrnují dítě jinou láskou než rodiče, disponují dostatkem času, a proto se můžou dítěti věnovat. Prostřednictvím prarodičů se dítě seznamuje se životním procesem stárnutí, zjišťuje, že babička a dědeček byli kdysi mladí. Dítě přirozenou cestou dochází k závěru, že jednou také zestárne. Zároveň mu ale prarodiče ukazují, jak dobře se dá život prožít.

Děti vyrůstající v rodině nepochybně čerpají ze svého zázemí. Vše, čím je rodina zahrnuje a obohacuje, své zážitky a zkušenosti, promítnou děti do kresby rodiny. To stejné platí i o dětech žijících v dětském domově. Základní rozdíl mezi rodinou a dětským domovem tvoří láska, potřeba někomu patřit, být někým přijímán. Přestože se dětské domovy během historie měnily a vyvíjely, i dnes ještě platí, že zaměstnanci přes svoji snahu nemohou dát dětem takovou lásku, jakou poskytuje pouze rodina. Děti v dětském domově neví, co znamená někomu patřit, neboť tuto zkušenost nezažívají. Vychovatelé s nimi netráví veškerý čas, pracovní doba zaměstnanců dětského domova je přesně oddělena od soukromého života. Budoucnost dětí vnímají jako nejistou. Právě nedostatek lásky, nejistota, chybějící rodinné zázemí, ale i další skutečnosti ze života dítěte vyrůstajícího v dětském domově, ovlivní jeho kresbu rodiny.

Výzkumná část srovnává kresbu rodiny dětí žijících v rodinném prostředí a kresbu rodiny dětí žijících v dětském domově. Kritérium pro výběr výzkumného vzorku představuje věk. Věková hranice byla stanovena na 12 až 15 let, kdy je kresba dětí osobitější, více se v ní projevují záliby autora. Skupina dětí z rodinného prostředí byla vybrána prostým náhodným výběrem v průběhu mé souvislé praxe na základní škole. Druhou skupinu tvoří děti z dětského domova. Výzkum na základní škole probíhal v rámci výtvarné výchovy. Každý pubescent obdržel papír formátu A4, pastelky a dostal pokyn „Nakresli obrázek vaší rodiny.“ Cílem práce je zjistit, jak se reálná rodinná situace promítá do kresby dítěte. Na začátku výzkumné práce byly stanoveny dvě výzkumné otázky:

- 1) Zobrazuje dítě při kresbě rodiny vždy reálnou rodinnou situaci?
- 2) Čím se odlišují kresby rodiny dětí žijících v rodinném prostředí od kreseb rodiny dětí žijících v dětském domově?

Analýzy kreseb obsahují charakteristiku pubescenta, průběh kreslení a hodnocení kresby. Rozbor výtvarných projevů by měl odhalit odpovědi na výzkumné otázky.

Cíl výzkumu

Cílem diplomové práce je zajistit, jak se reálná rodinná situace promítá do kresby dítěte.

Základní výzkumné otázky

- 1) Zobrazuje dítě při kresbě rodiny vždy reálnou rodinnou situaci?
- 2) Čím se odlišují kresby rodin dětí žijících v rodinném prostředí od kreseb rodin dětí žijících v dětském domově?

Metoda výzkumu

Protože se diplomová práce zaměřuje na srovnání kreseb rodin dětí žijících v rodinném prostředí a dětí žijících v dětském domově, tvoří základní metodu výzkumu kresba spojená s pozorováním a rozhovorem vedeným po ukončení výtvarného projevu.

Výběr a zajištění výzkumného vzorku

Diplomová práce se zakládá na kvalitativním šetření. Počet účastníků výzkumného vzorku byl stanoven na deset. Výzkumný vzorek tvoří dvě skupiny, a to pět pubescentů žijících v rodinném prostředí a pět pubescentů žijících v dětském domově. Pro výběr pubescentů z rodinného prostředí byla zvolena základní škola,¹¹⁰ na níž jsem absolvovala souvislou praxi. Základní kritérium pro výběr výzkumného vzorku představuje věk. Věková hranice byla stanovena na 12 až 15 let, a to z toho důvodu, že dospívající zobrazují v kresbě více své záliby, prožívání okolí, odhalují své osobité rysy. Věkové kritérium vytrídilo z celkového počtu žáků na škole pouze žáky vhodné pro výběr výzkumného vzorku. Z těchto žáků bylo prostým náhodným výběrem vybráno pět pubescentů. Vzhledem k nevelkému počtu dětí žijících v dětském domově, odpovídalo věkové hranici 6 pubescentů, z nichž bylo pro výzkum vybráno pět.

Výzkumný vzorek tvoří:

1) Děti žijící v rodinném prostředí.

- dívka A (15; 2 let)
- dívka B (14; 10 let)
- dívka C (12; 4 let)
- chlapec A (12; 6 let)
- chlapec B (15; 1 let)

¹¹⁰ Kvůli anonymitě pubescentů neuvádím název a adresu základní školy ani dětského domova.

2) Děti žijící v dětském domově.

- dívka D (12; 6 let)
- dívka E (12; 1 let)
- dívka F (15; 7 let)
- dívka G (15; 3 let)
- chlapec C (12; 5 let)

Sběr dat

Výzkum na základní škole probíhal v rámci výtvarné výchovy. Pubescent obdržel výkres formátu A4 a pastelky, následně dostal pokyn „Nakresli obrázek vaší rodiny.“ Osobně jsem se účastnila tvorby výtvarného projevu. Na základě pozorování byl zaznamenán průběh kreslení. Po ukončení kresby následoval rozhovor s pubescentem.

Rozhovor zjišťoval:

- 1) věk pubescenta
- 2) určení figur v kresbě
- 3) co figury na obrázku dělají
- 4) zájmy pubescenta, škola
- 5) rodinné aktivity, jak rodina tráví volný čas

Stejným způsobem probíhal sběr dat pro výzkum i v dětském domově.

6.1. Kresba rodiny dětí žijících v rodinném prostředí

6.1.1. Kresba rodiny dívky A

Charakteristika žáka

Dívka A (15 let) bydlí v rodinném domku se svými rodiči a dvěma sourozenci, mladší sestrou (14 let) a mladším bratrem (12 let). Podle Dívky A je její sestra živější, je pravým opakem dívky. Sestra ráda zkouší nové věci, často se pouští do něčeho nového. Dívka A je naopak klidnější, ráda by pomáhala lidem. Po ukončení základní školy plánuje, že půjde na střední školu se sociálním zaměřením. Na práci s lidmi se dívka A těší, je to práce, která ji baví. Kromě sociálního zaměření dívka A ráda kreslí, čte knihy. Kamarádky charakterizují dívku A jako upřímnou, spolehlivou kamarádku, která jim vždy poradí a můžou se na ni kdykoli obrátit. Vedle sestry má dívka A ještě mladšího bratra. Bratr reprezentuje svoji obec ve fotbale. Dívku A a jejího bratra spojuje bystrost, obliba v kolektivu, pracovitost.

Obrázek 1 (Kresba rodiny, dívka A, 15; 2 let)
(pořadí figur zleva: otec, matka, sestra, bratr)

Rodina pravidelně slaví narozeniny a svátky všech členů, oslav narozenin se účastní i širší příbuzenstvo. Maminka tradičně oslavenci upeče dort. Na výlety nebo dovolenou v současnosti nejedí, neboť děti mají své záliby, volný čas raději tráví se svými přáteli. Když byly děti malé, podnikala rodina často výlety. Navštěvovali hrady a zámky. Jeden týden v červenci nebo v srpnu strávili u příbuzných ve východních Čechách.

Zadání a průběh kresby

Dívka A začala kreslit otce, figuru umístila do levého okraje výkresu. Dívka A kreslí pečlivě, pracuje za pomoci pomalých tahů, které stále propracovává. Za chvíli otočila výkres a začíná od začátku. Dívka A se mě zeptala, jestli má kreslit jednotlivé členy nebo členy rodiny, kteří něco dělají. Průběh kresby dívka A slovně nekomentovala, velmi se soustředila na detaily, nad kresbou strávila hodně času. Záleželo jí na tom, aby vše vypadalo pravdivě, a aby jednotlivé proporce postav odpovídaly skutečnosti. Vysoká figura umístěna vlevo představuje otce. Dívka A nejdříve nakreslila obrys figury a teprve potom ji vybarvila pastelkami. U tatínka hodně času věnovala stínováním oblečení. Druhá figura směřující směrem k otci znázorňuje matku. U maminky se dívka A zdržela u obličeje a vlasů. Sebe dívka nenakreslila, zdůvodnila to tím, že už by to nestihla, protože ještě musí nakreslit oba sourozence. Třetí figura zleva představuje sestru, u níž se dívka A zaměřila detailně na vlasy. Poslední figura umístěná vpravo zobrazuje bratra, jehož dívka A nakreslila běžícího směrem od rodiny. Dívka A srovnávala, jestli má bratr správně umístěné ruce. Dokonce zkoušela, jak to vypadá, když člověk běží.

Hodnocení kresby

Dívka A zachytila jednotlivé členy rodiny v pohybu, také její kresba je řazena k dynamickému a diferencovanému ztvárnění rodiny. Zobrazená rodina nevykonává společnou činnost, každý z členů rodiny směřuje někam jinam. Jen maminka s tatínkem míří k sobě, tatínek dokonce mamince otevírá náruč. Dívčina sestra a bratr směřují směrem od rodičů. Sestra a bratr již mají své vlastní koníčky a záliby, od rodičů se postupně osamostatňují.

Autorka kresby na obrázku chybí, což nemusí znamenat nic závažného. Dívka v současnosti prochází obdobím dospívání, které se charakterizuje jako období hledání a rozvoje vlastní identity. Období dospívání představuje přechodnou dobu mezi dětstvím a dospělostí. Začátek období se stanovuje kolem 11 let, konec nastává dosažením dospělosti ve 20 letech. První fáze dospívání probíhá mezi 11. a 15. rokem, toto období se označuje jako pubescence. Pubescent se osamostatňuje ze závislosti na rodičích, zájem se v tomto období přesouvá na vrstevníky, s nimiž se začíná ve větší míře ztotožňovat. Blíží se konec školní docházky a s ní spojená volba povolání. S dospíváním přichází první zkušenosti s počátky partnerských vztahů. Pubescent prochází nejen fyzickými změnami, zažívá především psychické změny. Dospívající se

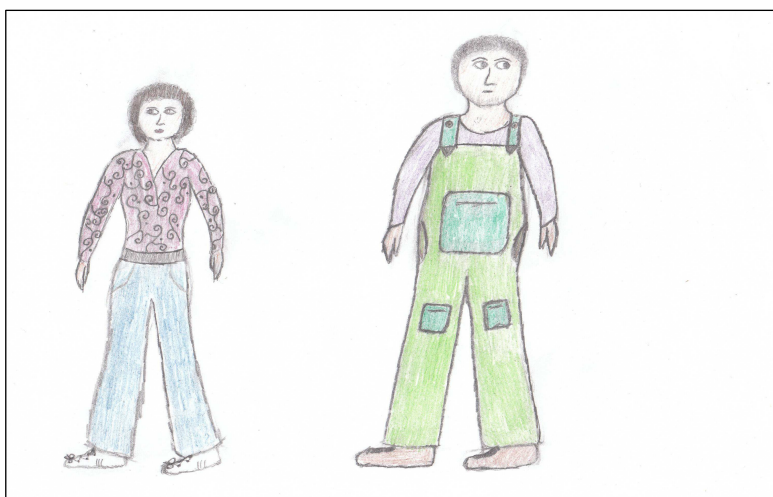
snaží najít nový smysl vlastního sebepojetí. V tomto období je pro dospívající typická nejistota a nespokojenost s vlastní identitou. Záleží na pubescentovi, zda se přijme v nové, nehotové, proměnlivé podobě. U dospívajících se objevuje zvýšená sebekritičnost, emoční labilita a nejistota. Všechny vyjmenované aspekty samozřejmě komplikují sebepoznání.¹¹¹ Zvýšená citlivost a proměňující se identita se projevuje i ve výtvarném umění. Dospívající neví, jak sám sebe dobře zachytit, a proto se často nenakreslí vůbec, jako v případě dívky A. Kromě členů rodiny dívka nenakreslila žádné materiální atributy, naznačením prostoru postavy ukotvila. Velikost jednotlivých figur odpovídá reálné situaci. Bratra dívka znázornila v poklusu, což možná souvisí s jeho hraním fotbalu.

¹¹¹ Vágnerová, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. s. 222-223

6.1.2. Kresba rodiny dívky B

Charakteristika žáka

Dívka B (14let) bydlí společně se svými rodiči, v přízemí rodinného domu bydlí babička s dědečkem, rodiče s dívkou obývají horní patro. Dívka žádné sourozence nemá, volný čas tráví se svou sestřenicí, která bydlí ve stejné vesnici, nebo s kamarádkou. Po ukončení studia na základní škole by ráda studovala humanitní obor na střední pedagogické škole. Chtěla by pracovat v domově důchodců nebo domu s pečovatelskou službou. Dívka má osobitý vztah ke starým lidem, což dokazuje péčí o svoji nemocnou babičku. V záloze má ještě jednu variantu, mohla by se vyučit zahradnicí. Baví ji práce na zahrádce, s maminkou se starají o skalku, která představuje jejich chloubu. Často jezdí s maminkou do zahradnictví v blízkém okolí a nakupují nové květiny nebo navštěvují nejrůznější zahradnické výstavy. V kolektivu se dívka příliš neprojevuje, je tichá, uzavřená, neprůbojná. Dívka tvrdí, že má ráda svůj klid, nepotřebuje mít kolem sebe hodně lidí. Když se pohybuje v kolektivu, rozhodně není vůdčím typem, spíše se podřídí. Nejvíce času tráví se svou kamarádkou, znají se už od mateřské školky, spojuje je dohromady dlouholeté přátelství.

Obrázek 2 (Kresba rodiny, dívka B, 14; 10 let)
(pořadí figur zleva: matka, otec)

Zadání a průběh kresby

Dívka se hned po zadání zhostila úkolu. Tužkou velice pečlivě kreslila obrys první figury. Postupovala v pomalých tazích, kresbu propracovávala, když nebyla spokojená, tak nepovedené části vygumovala. První figura umístěná vlevo znázorňuje maminku. Po celou dobu kreslení dívka nemluvila. Nejvíce času u figury maminky

zabrala halenka zdobená nejrůznějšími ornamenty. Poměrně dlouhou dobu strávila u obličejů a především u vlasů. Vedle maminky nakreslila druhou figuru ztvárňující otce. I u tatínka si nechala dívka záležet, aby oblečení vypadalo dobře. Tatínkův pracovní oděv pečlivě vymalovala a ozdobila kapsami. Sama sebe dívka nenakreslila.

Hodnocení kresby

Ve své knize Šicková-Fabrici radí, abychom si v kresbě všímali několika kritérií. Vycházíme z celkového ucelení a sjednocení kresby, zaznamenáme také využití prostoru na papíře, úroveň kresby postavy. Kresba dívky B je celkově ucelena. Přestože dívka nakreslila jen dvě figury, dokázala dostatečně využít prostoru. Dále posuzujeme vhodnost barev, zda se v kresbě nevyskytují stereotypy nebo kreslíř neulpívá na některé části kresby. Dívka B strávila hodně času u figury znázorňující matku. Informace o dítěti poskytuje i kvalita linie, logika kresby, sklon postavy. Pozornost věnujeme vložené energii, přítomnosti množství detailů, pozadí kresby.¹¹² Detaily nalezneme především u figury matky (zdobená halenka, tkaničky na botách, pásek na kalhotách), ale i otce (kapsy na pracovním oděvu). Podle síly čáry a kvality linie můžeme provést určitou klasifikaci. Tenké, jen lehce naznačené čáry většinou kreslí ustrašené dítě, kterému chybí sebedůvěra. S obrázkem není často spokojené, proto ho neustále předělává. Agresivní dítě kreslí silné čáry, někdy dokonce protrhne papír. Vyrovnané dítě má sílu čáry pod kontrolou. Ušmudlané kresby dětí upozorňují na jejich potíže s psaním a s grafickým projevem.¹¹³ Dívka B u obou figur postupovala v malých a pečlivých tazích. Tužku držela uvolněně v ruce. Čáry v kresbě nejsou silné ani lehce naznačené. Dívka má tužku zcela pod kontrolou.

Středem kresby rodiny u dívky B jsou její rodiče, stejně jako v životě, rodiče představují pro dívku dvě nejdůležitější bytosti. Od malička s nimi trávila nejvíce času, v současnosti pobývá často ve společnosti maminky, se kterou ji spojuje pěstování květin. Kromě figur znázorňujících rodiče dívka nenakreslila nic jiného, chybí i linie, která by postavy prostorově ukotvila. Postavy dívka zachytila v prázdném prostoru, rodiče nevykonávají společnou činnost, mezi nimi se nachází dostatek volného prostoru, proto nelze hovořit ani o fyzickém kontaktu mezi nimi. Oba směřují stejným směrem, nejdou společně, ale každý zvlášť. Jednotlivé figury odpovídají vývojové úrovni dívky. Autorka kresby nezvládla dobře ztvárnění figur v pohybu. Figury nakreslila zepředu,

¹¹² Šicková-Fabrici, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. s. 102

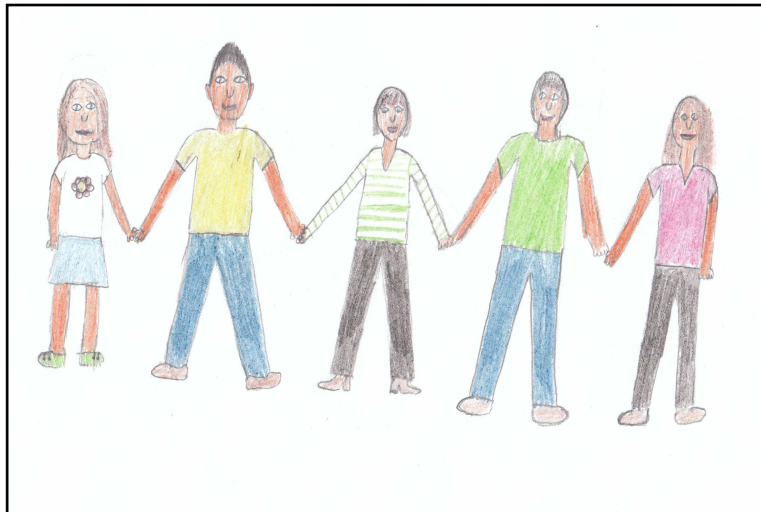
¹¹³ Davido, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2001. s. 29

chodidla zachytila z profilu. U obou figur postupovala v malých a pečlivých tazích. Jelikož měla dostatek času, propracovala figury do detailů, opatrně bez přechmrknutí je vykreslila. Tatínka oblékla do pracovního obleku, neboť pracuje jako automechanik. Montérky nosí, i když není v práci, neboť doma také provádí nejrůznější opravy nebo vyrábí něco nového.

6.1.3. Kresba rodiny dívky C

Charakteristika žáka

Dívka C (12let) bydlí se svými rodiči, bratrem (17 let) a sestrou (20 let). Ve vedlejším domku bydlí babička a dědeček. Dívka charakterizuje cílevědomost, pečlivost, obliba v třídním kolektivu. Vzhledem k ostatním žákům ve třídě je dívka rozumově vyspělejší, o věcech více přemýšlí. Je šikovná, s učením nemá žádné potíže. Její rodiče kladou velký důraz na vzdělání svých dětí. Dívka C přistupuje ke škole zodpovědně, svědomitě se připravuje na vyučování. Učí se hrát na kytaru, navštěvuje ještě další kroužky ve škole. Ráda tráví čas se svými kamarádkami. S rodinou podnikají společné akce, o letních prázdninách jezdí na dovolenou. Loni například navštívili Moravskoslezské Beskydy, prohlédli si Rožnov pod Radhoštěm. I letos se rodina chystá na dovolenou. Otec s matkou upřednostňují dovolenou strávenou v České republice. Přestože jsou sourozenci dívky už dospělí, na dovolenou jezdí stále s rodinou. Kvůli otcovu pracovnímu vytížení v průběhu roku nemá rodina mnoho příležitostí pro výlety. Když má otec volno, naplánuje si s maminkou cyklistický výlet.

Obrázek 3 (Kresba rodiny, dívka C, 12; 4 let)
(pořadí figur zleva: autorka kresby, bratr, matka, otec, sestra)

Zadání a průběh kresby

Se zadáním kresby neměla dívka žádné potíže. Začala kreslit sama sebe, nebyla spokojená, proto kresbu vygumovala, výkres otočila na druhou stranu a začala kreslit znovu od začátku. První figuru umístila vlevo, figura znázorňuje autorku kresby. Nejprve naznačila obrys hlavy, hlavu propracovávala, opakovaně gumovala. U první figury naznačila jen obrys, prozatím ji nevybarvila. Dlaň ruky vztaženou ke druhé figuře

autorka nechala nedokončenou. Vedle sebe umístila dívka figuru, která ztvárňuje jejího bratra. Po nakreslení druhé figury se dívka pustila do vybarvení obou figur. Na figuře, která ztvárňuje autorku kresby, pečlivě vykreslovala obličej a vlasy. Jakmile dívka vybarvila obě figury, zastavila se u spojení rukou, dokončila držení dlaní. Třetí figura zobrazuje maminku dívky. U maminky výrazně gumovala nohy i ruce. Čtvrtá figura, umístěná vedle maminky, představuje tatínka. I u figury tatínka autorka použila gumování. Dívka důsledně vykreslila obě postavy a dopracovala spojení rukou. Pátá figura zobrazuje starší sestru.

Hodnocení kresby

Jak jsem zmiňovala v kapitole o dětské kresbě, než začneme kresbu hodnotit, vycházíme z prvního dojmu, který na nás obrázek rodiny učiní. To znamená, jestli bychom chtěli v zobrazené rodině žít nebo naopak z nějakého důvodu nechtěli. Dívčina kresba rodiny působí přirozeně, zachycuje rodinu, která drží pohromadě. Přestože se rodina neúčastní společné aktivity, kresba zachycuje vzájemné vztahy naznačené symbolicky spojenými dlaněmi. Kresba rodiny se hodnotí nejen jako celek, ale také z hlediska způsobu ztvárnění každé postavy. Velikost všech figur odpovídá reálné skutečnosti. Sebe autorka ztvárnila ještě jako dítě, které však už dorůstá ostatní členy rodiny. Bratr má na obrázku mohutnější postavu, což odpovídá reálné skutečnosti. Dívka figuru, která ji zachycuje, ozdobila kytičkou a nakreslila si typicky ženské oblečení, a to sukni. Figuru maminky ozdobila botami na podpatcích. Velice dobře nakreslila střih jejích vlasů. Dokonce si můžeme všimnout drobného detailu, a to melíru v maminčiných vlasech. Za povšimnutí stojí ústa, jež symbolizují prostředek komunikace. Ve výrazu tváře dítě naznačuje náladu, kterou u dané osoby považuje za dominantní. V našem případě se u všech členů rodiny objevuje úsměv. Za klíčový motiv považujeme pořadí, v němž jednotlivé figury vstupují na papír. Figura zobrazená jako první je určitým způsobem významná a důležitá. Pořadí není nahodilé, dítě zachycuje figury podle toho, jaký subjektivní význam jim připisuje. Dívka má ve své rodině nejbližší k bratrovi. Fyzická blízkost jednotlivých osob může vypovídat i o blízkosti psychické. Tím, že je kresba nakreslená pastelkami, rozšiřují se nám možnosti hodnocení.

Z použití barev lze usuzovat na individuální psychiku dítěte. Lidé mají ve své představě od počátku spojeny určité věci s určitými barvami. Jestliže barva není svázána tak těsně, zaměřují děti pozornost ke krásným barvám. Teplými barvami dítě označuje věci, které se mu líbí, nebo věci, které jsou pro něho významně důležité.¹¹⁴ Užití každé barvy odkazuje ke skryté symbolice. Bílá barva znamená čistotu a jasnost, také nevinnost a naivitu. Pokud dítě použije bílou barvu přímo na papír, bývá to interpretováno jako potlačování něčeho uvnitř nebo nechut' přijímat pocity těla. Jednoznačné použití barvy především u dětí upozorňuje na prožité trauma. Červená barva se často objevuje v kresbě hyperaktivních dětí a dětí agresivních. Červená barva symbolizuje vitalitu, sílu, život. V mladším věku upřednostňují červenou všechny děti. Růžová vyjadřuje lásku, je barvou nezralosti a naivity. Negativní pocity o sobě samém může naznačovat růžová v kombinaci s černou. Růžová znázorňuje barvu těla, používají ji lidé s fyzickými příznaky zapříčiněnými nemocí nebo stresem. K chladným barvám patří modrá, která je barvou moře a nebe. Modrá barva použitá na neobvyklých místech signalizuje prožité trauma v souvislosti s rodinou. Žlutá barva je řazena k teplým barvám. Negativní vztah ke žluté naznačuje strach nebo neschopnost vnitřního pohledu do sebe. Rovnováhu mezi žlutou a modrou tvoří zelená. Zelenou barvu spolu s červenou v neobvyklých kombinacích používají děti týrané a sexuálně zneužívané.¹¹⁵

Autorka kresby použila velký počet barev, z čehož můžeme usuzovat, že se jedná o extravertní dítě. Dívka C pracovala hojně s teplými barvami. V kresbě nenalezneme žádnou zvláštní kombinaci barev ani použití barvy na neobvyklých místech. Dívka se při kreslení nevyhýbala žádné barvě, kresba obsahuje všechny základní barvy.

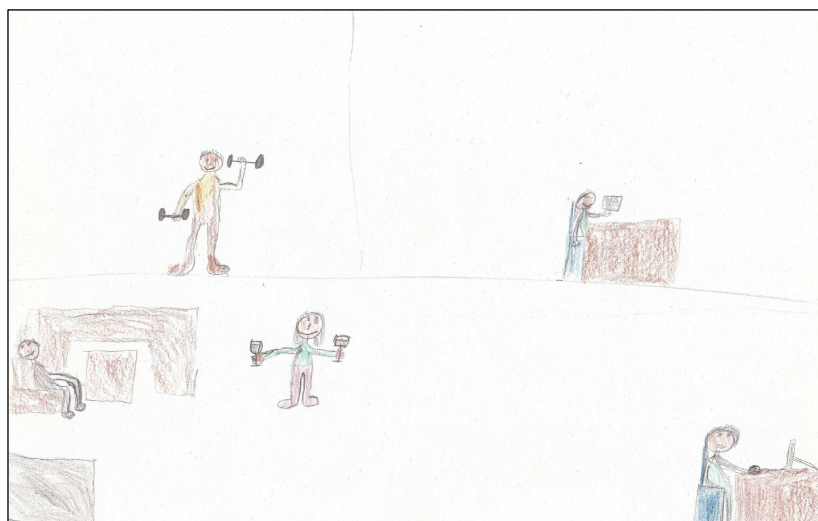
¹¹⁴ Uždil, J., Šašinková, E. *Výtvarná výchova v předškolním věku*. Praha: SPN, 1982. s. 48

¹¹⁵ Šicková-Fabrice, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. s. 117-118

6.1.4. Kresba rodiny chlapce A

Charakteristika žáka

Chlapec A žije se svými rodiči, starší sestrou (17 let) a starším bratrem (20 let). Chlapec A je tedy nejmladší ze sourozenců. Hodně času tráví se synem matčiny sestřenice, který bydlí nedaleko, společně chodí do školy. Chlapec A je hodně aktivní, stále něco dělá a zkouší. Volný čas nejraději tráví u počítače, baví ho hrát nejrůznější hry. Také pomáhá tátovi s chovem exotických ptáků, u domu s tátou a bratrem postavili obrovské klece. Chov ptáků je jejich společnou zálibou. V současnosti stále rozšiřují počet exotických ptáků. Když byl chlapec malý, rodina jezdila na zahraniční dovolenou. Na výlety jezdili jen příležitostně, neboť tatínek jezdil s kamionem, díky tomu neměl mnoho volného času. Dnes místo výletu raději pracují na zahradě. Tatínek je domácím kutilem, hodně věcí dokáže sám postavit nebo opravit. Naposledy mu chlapec pomáhal se stavbou udírny a posezení na zahradě. S bratrem chlapec jezdí někdy na ryby, jeho bratr velice rád rybaří.

Obrázek 4 (Kresba rodiny, chlapec A, 12; 6 let)

(pořadí figur: dole nalevo otec a matka, dole napravo autor kresby, nahoře vpravo sestra, nahoře vlevo bratr)

Zadání a průběh kresby

Po zadání úkolu chlapec dlouho váhal, než se vůbec pustil do kreslení. Hned na začátku se zeptal, jestli má nakreslit jenom jednotlivé postavy, nebo je má nakreslit při nějaké činnosti. Možnost volby jsem ponechala na chlapcovi A. Kreslit začal v pravém dolním rohu. Nakreslil sám sebe u počítače, jak hraje hry. Při kreslení využívá jen tužku. Chlapec průběh kreslení komentoval slovně. U počítače v současnosti tráví více

času jeho bratr, který si hledá zaměstnání. Bratr ukončil střední školu, zatím nenašel práci. Dále chlapec rozdělil výkres čarami na jednotlivé pokoje. V levém horním rohu nakreslil svého bratra, jak posiluje s činkami. Když má bratr odpoledne čas, tak posiluje pravidelně. Figuru nakreslil opět tužkou, bez použití pastelky a gumy. V levém dolním rohu znázornil obývací pokoj, namaloval sedačku se stolkem a velkou televizi. Tatínek sedí na sedačce a sleduje televizi, maminka přináší skleničky s vínem. Tatínek s maminkou někdy večer popíjí víno. Nakonec nakreslil v levém horním rohu stůl, u něhož sedí sestra a učí se.

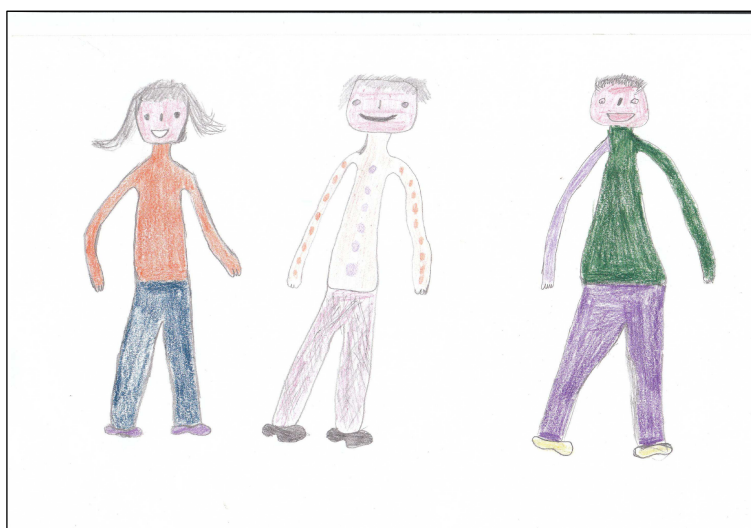
Hodnocení kresby

Chlapec A jako jediný ze všech dospívajících žáků zobrazil situaci, jak rodinní členové tráví nejčastěji svůj volný čas. Plochu výkresu chlapec rozdělil na jednotlivé místnosti. Každý člen má k dispozici svůj vlastní prostor. Rodina netráví čas společně, členové rodiny se odděleně věnují jiným aktivitám. Přestože chlapec nakreslil rodinné příslušníky v oddělených místnostech, celková plocha výkresu zeje prázdnotou. Figury jsou velikostně příliš malé. Navíc figury obklopuje plocha, která se jistě dala využít. Figury se spíše v prostoru ztrácí, zakotvení v prostoru jim alespoň poskytuje nábytek. Kromě členů rodiny nalezneme v kresbě také materiální atributy. Nejčastěji se jedná o nábytek např. stůl, sedačku. Nábytek doplňují elektrické spotřebiče, které rodina nejčastěji používá. Podstatně dost času stráví někteří členové rodiny u televize a počítače. Večer sleduje rodina televizi pravidelně, u počítače nejčastěji sedí právě chlapec A. Pokud v danou chvíli nemá nic na práci nebo nemusí pomáhat tátovi, vydrží u hraní her i několik hodin. Od počítače ho většinou vyhání sestra, protože si potřebuje vypracovat úkol do školy, nebo maminka, která mu hned přidělí nějakou práci. Jestliže pro něho maminka žádnou práci nemá, pošle chlapce vyvenčit psa. I když chlapec nenakreslil rodinu, jak se na něčem podílí, v rozhovoru s ním vyplynulo, kolik činností rodina společně vykonává, také co jednotliví členové rádi dělají. Např. sestra v průběhu týdne věnuje poměrně dost času učení, neboť chce patřit mezi nejlepší žáky ve třídě. O víkendu nebo o prázdninách se stará o sbírku kaktusů, volný čas si užívá s přáteli, ráda tancuje a hraje volejbal. Po maturitě na gymnáziu se chystá studovat medicínu. Maminka ve chvílce volna pracuje na zahrádce, dříve pletla svetry na zakázku, neboť se pletením živila. Dnes už plete oblečení jen pro členy rodiny a příbuzné. Bratr si nejvíce odpočine u rybaření. Otcovu zálibu představuje chov exotických ptáků.

6.1.5. Kresba rodiny chlapce B

Charakteristika žáka

Chlapec B bydlí se svými rodiči a starší sestrou. Sestra studuje na střední pedagogické škole obor předškolní a mimoškolní pedagogika. Chlapec hraje v obci za žákovský tým kopanou, rád by se stal profesionálním hráčem fotbalu. Po základní škole nastoupí na učiliště, zvolil si obor zedník, stejně jako jeho táta. Chlapec je znalcem fotbalu, pravidelně si kupuje časopisy a noviny, které se věnují fotbalu. Zná téměř všechny současné fotbalové hráče, ví, v jakém klubu hrají, zná i jejich bývalé angažmá, ale i tituly, které získali. Kopaná je chlapcovým koníčkem, který by za nic nevyměnil. Fotbalových znalostí a intuice využívá k výhře peněz, občas si na fotbalový zápas vsadí. Ostatní spolužáci si chlapce oblíbili, chlapec se aktivně zapojuje do třídního kolektivu. Svou upřímností chlapec dokáže rozesmát ostatní spolužáky, chlapec je třídním komikem. Hodně společného má chlapec se svým otcem. Zvolil si stejné povolání jako otec, oba také upřednostňují ve sportu kopanou. Dnes už rodina netráví mnoho času společně, chlapec B má své záliby, sestra taktéž. Někdy se celá rodina domluví, všichni rodinní členové usednou na zahradě a grilují.

Obrázek 5 (Kresba rodiny, chlapec B, 15; 1 let)
(pořadí figur zleva: sestra, matka, otec)

Zadání a průběh kresby

Hned na začátku chlapec konstatoval, že neumí kreslit. První figura umístěná zcela vlevo znázorňuje sestru. Chlapec začal kreslit figuru od hlavy, tvar obličeje často gumoval. Nejprve nakreslil obrys figury tužkou, teprve potom ji celou vybarvil. Od kreslení odbíhal, jednou odešel na záchod, pak se šel napít, poté se šel podívat, co tvoří ostatní spolužáci v rámci výtvarné výchovy. Vedle sestry umístil figuru ztvárňující maminku. Ani sestře ani mamince neohraničil konec rukávů, mamince ozdobil kalhoty. U figury maminky strávil nejvíce času. Poslední figura umístěná zcela vlevo představuje tatínka. Tatínek podle chlapce fandí také fotbalu, společně sledují fotbalové zápasy v televizi nebo navštěvují zápasy, které se hrají v rodné obci, jezdí také na zápasy do obcí v blízkém okolí.

Hodnocení kresby

Pro nakreslení rodiny chlapec využil celou plochu. Chlapcova rodina zahrnuje méně členů než rodiny některých testovaných žáků, přesto si chlapec s touto skutečností jednoduše poradil. Zvolil větší velikost figur, rozmístil je po ploše, čímž prázdný prostor zaplnil. Mezi zobrazenými figurami chlapec chybí. Jak jsem již zmiňovala, tato skutečnost nemusí znamenat něco závažného. Chlapec stejně jako dívka A prochází obdobím dospívání, ve kterém pubescenti mohou mít potíže, když mají nakreslit sami sebe. Vše souvisí samozřejmě s jejich sebepojetím a rodící se novou totožností. Postavy autor kresby umístil do jedné řady vedle sebe, figury zůstaly prostorově nezakotveny, stojí v prázdném prostoru, kromě figur nenalezneme v kresbě žádné další materiální atributy. Chlapec nevyznačil ani pozadí. Mezi členy rodiny není naznačený fyzický kontakt, nepodílí se ani na společné činnosti. Protože chlapec nenakreslil sebe, lze obtížně usuzovat, ke kterému členovi rodiny má nejblíže. V tomto případě pomůže, když zaznameneáme pořadí, v němž figury vstupovaly na papír. Dítě vždy nejprve nakreslí osoby nejmilejší a až na závěr zobrazí ostatní příslušníky rodiny. Chlapec jako první nakreslil svoji sestru, proto předpokládám, že k sestře má nejblíže. Při hodnocení způsobu zobrazení jednotlivých figur si všímáme nejen sklonu postavy nebo tělesných proporcí, ale také oblečení a módních doplňků. Na obrázku chlapce jsou všechny figury oblečené do svetru, který jim sahá až ke krku.

6.1.6. Shrnutí

Kresby rodiny dětí žijících v rodinném prostředí se vyznačují několika znaky:

- množství detailů v kresbě
 - chlapec A (nábytek, elektronika, kniha, činky, skleničky)
 - dívka B (ornamenty na halence matky, pásek, tkaničky na botách, kapsy na oblečení otce, tkaničky na jeho botách)
 - dívka A (knoflíky na bratrově halence, odlišná obuv u všech figur)
 - dívka C (melír v maminčiných vlasech, maminčiny boty na podpatku, květina na tričku dívky C, tkaničky na dívčiných botách)
- chybějící rodinní členové
 - všechny kresby dětí žijících v rodinném prostředí znázorňují celou rodinu, žádný člen nechybí
- vyplňování prázdného prostoru
 - v kresbách se neobjevuje
- velký počet barev
 - dívka A (8 barev)
 - dívka B (8 barev)
 - dívka C (8 barev)
 - chlapec A (7 barev)
 - chlapec B (7 barev)
- gumování spojené se snahou o realistické zachycení figur
 - objevuje se ve 3 kresbách z 5 (dívka A, dívka B, dívka C)
- oděv
 - všechny kresby obsahují figury s jasně odlišeným oblečením
 - v kresbách nalezneme několik druhů oblečení
 - dívka A (6 druhů oblečení)
 - dívka B (4 druhy)
 - dívka C (6 druhů oblečení)

- kresba zachycuje vztahy rodinných členů
 - vyjádření vztahů se objevuje ve 3 kresbách z 5
 - dívka A (vyjádření vztahu mezi matkou a otcem, mezi rodiči a dětmi)
 - dívka C (vyjádření vztahu mezi všemi členy rodiny)
 - chlapec A (vztah mezi matkou a otcem)
- pohyb figur
 - pohyb nalezneme ve 3 kresbách z 5
 - dívka A (všechny figury dívka zobrazila v pohybu)
 - dívka B (snaha zachytit figury v pohybu, chodidla figur dívka nakreslila z profilu)
 - chlapec A (chlapec zobrazil bratra posilujícího s činkami)

6.2. Kresba rodiny dětí žijících v dětském domově

6.2.1. Kresba rodiny dívky D

Charakteristika žáka

Dívka D žije v dětském domově, společně s dívkou D v domově bydlí i její dvě sestry. V dětském domově pobývají již třetím rokem. Dívka D má oba rodiče, kontakt udržuje jen s maminkou, s otcem se nestýká. Protože dětský domov nezřizuje školu, navštěvuje dívka D základní školu ve městě. Dívka D je nadšenou čtenářkou, z toho důvodu si vyřídila čtenářskou průkazku, alespoň 3x za měsíc někdy i častěji zajde do knihovny a půjčí si nové knížky. V současnosti čte dívčí romány, některé knihy se jí tak líbily, a proto je četla i několikrát. O tom co by chtěla dělat po základní škole, ještě není rozhodnutá. K oblíbeným vyučovacím předmětům ve škole patří dějepis, český jazyk a literatura, angličtina. V angličtině bojuje s gramatikou, na druhé straně však dobře zvládá konverzaci. Anglicky se chce naučit především proto, aby rozuměla textům anglických písniček, a mohla si překládat písničky, které se jí líbí. Dokonce se naučila vyrábět náramky z korálků, několik náramků vyrobila pro spolužačky ve třídě.

Obrázek 6 (Kresba rodiny, dívka D, 12; 6 let)
(pořadí figur zleva: mladší sestra, starší sestra, autorka kresby, matka)

Zadání a průběh kresby

Dívka D začala kresbu figurou matky, matka zaujímá velkou část plochy, figura je umístěna v pravé okrajové části výkresu. Maminku nezobrazila celou, chybí spodní část těla. Nejprve si předkreslila obrys figury, teprve potom ji vybarvila. Hnízdo v rukách maminky obzvlášť pečlivě propracovala. Po figuře maminky nakreslila dům, do jednoho z oken umístila figuru znázorňující mladší sestru. Potom autorka nakreslila sama sebe, jedná se o druhou figuru zprava hned za maminkou. Až na závěr nakreslila svoji starší sestru. Sebe autorka ozdobila čelenkou. Zachytila sebe a sestru při společné akci, obě nesou žebřík. Když dívka umístila na papír všechny členy rodiny, doplnila kresbu ještě cestou, po které kráčí s maminkou a sestrou, a která vede k jejich domovu. Vybarvila okolí, naznačila i oblohu. Během kreslení dívka nehovořila, věnovala se pouze kreslení.

Hodnocení kresby

Dívka D při kreslení rodiny nezůstala u statického zobrazení rodiny, svoji rodinu zachytila při společné činnosti. V tomto případě se jedná o dynamické a diferencované ztvárnění rodiny. U dynamického ztvárnění rodiny najdeme rozdíly mezi zpracováním jednotlivých figur, ale také vzájemnou dynamiku postav. Dívka se svou sestrou a maminkou jdou vrátit hnízdo s ptáčky zpět na strom, odkud spadlo. Mladší sestra se akce neúčastní, jen přihlíží z okna domku. Je možné, že zachycená scéna znázorňuje situaci, kterou dívka zažila ve skutečnosti. Jednotlivé členy rodiny autorka kresby prostorově zakotvila, kromě členů rodiny dívka nakreslila ještě materiální atributy, které celou kresbu spojují v jeden celek. Všimneme si hnízdečka s ptáčky v rukách maminky, dále potom žebříku neseného sestrami, a v neposlední řadě domu stojícího v pozadí.

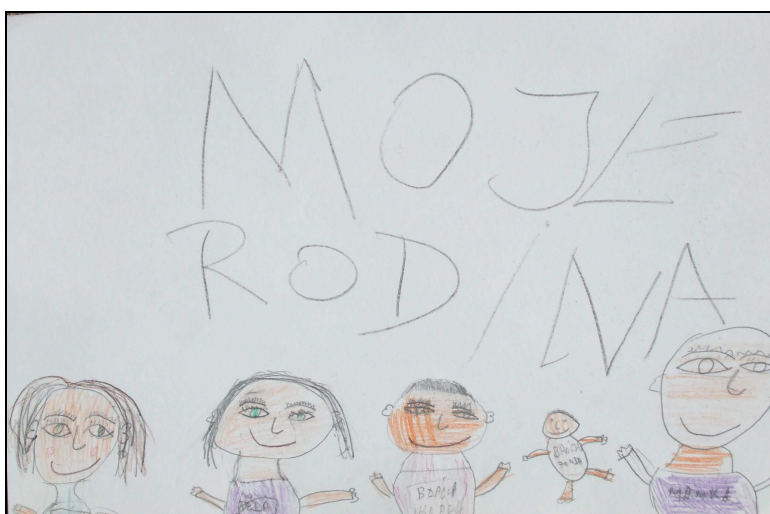
Při prvním zhlédnutí kresby pozorujeme zaplněnost plochy a umístění kresby. V tomto případě dívka využila celé plochy. Po zhlédnutí a hodnocení kresby jako celku, přecházíme k interpretaci způsobu ztvárnění každé postavy. Maminka celému obrázku dominuje, je umístěná v popředí. Dívka figuru maminky nakreslila největší. Hnízdečko s ptáčky by mohlo symbolizovat tři děti, které už společně s maminkou nebydlí. Dívka podvědomě obrázkem vyjadřuje, že je potřeba navrátit hnízdo symbolizující domov zpět. Záchrana hnízda, ale i domova závisí na matce. Přesto je maminka pro dívku důležitá, její významnost dívka vyjádřila velikostí figury. Sebe nakreslila dívka nejbližší matce ze všech tří dětí. Autorka zvládla zachytit sebe a svoji sestru v pohybu. Mladší

sestru umístila nejdále od matky. Přestože na obrázku nenajdeme ztvárnění fyzické blízkosti rodinných členů, pojítka mezi nimi tvoří akce spojená se záchranou ptáčků. Na obrázku se neobjevuje otec, dívka s ním již neudrží kontakt. Velkou část plochy zabírá dům, jehož stěny padají. Autorka naznačuje, že domov není v pořádku.

6.2.2. Kresba rodiny dívky E

Charakteristika žáka

Dívka E (12 let) žije v dětském domově, v němž společně s dívkou žije i její mladší bratr. Kromě bratra A má dívka ještě bratra B, dále maminku, babičku a dědečka. Dívka je upovídaná a zvědavá. Kontakt udržuje s maminkou, bratrem B i prarodiči. Nesetkávají se často, nejvíce se dívka vídá s prarodiči, s nimiž podniká výlety, chodí na vycházky.

Obrázek 7 (Kresba rodiny, dívka E, 12; 1 let)
(pořadí figur zleva: babička, dědeček, bratr A, bratr B, matka)

Zadání a průběh kresby

V průběhu kreslení dívka neustále mluvila a komentovala, co právě nakreslila. Nejprve začala kreslit babičku, figuru umístila do levého rohu výkresu. Kreslení doprovázela sdělením, že neumí moc kreslit tělo, ani ruce se jí nedaří, také ramena jí dělají potíže. Nakreslená postava byla robustní, hodně gumovala. Nakonec přeškrtnula babičce hlavu, výkres otočila na druhou stranu a začala kreslit znovu od začátku. Svoji tvorbu neustále komentovala, jak se jí kresba nedaří. První figuru umístila k levému dolnímu okraji. Figura znázorňuje babičku. Dívka nakreslila jen horní polovinu těla bez dolních končetin, na hrud' babičce umístila cedulku s nápisem babička. Při kreslení obličeje se mě zeptala: „Jaké má babička oči?“ Nemohla si vzpomenout na barvu očí babičky. Po chvíli přemýšlení naznala, že babička má zelené oči. Vedle babičky nakreslila figuru zosobňující dědečka. Také dědečkovi umístila na hrud' cedulku s nápisem děda. Ani dědečkovi nenakreslila dolní končetiny. Třetí figura představuje

bratra A, který žije ve stejném dětském domově jako dívka. Vedle bratra A nakreslila bratra B, u něhož nevěděla, jak ho má nakreslit, protože je moc malinký. Vše vyřešila po svém, přestože bratr B ještě neumí chodit, nakreslila ho, jak stojí na nohách. Na závěr namalovala maminku, poslední figura umístěná zcela vpravo. Potom ještě napsala nad všechny figury nápis „Moje rodina.“

Hodnocení kresby

Po zadání kresby na téma „Nakresli vaši rodinu“ zobrazila dívka E všechny rodinné členy, s nimiž je dosud v kontaktu. Navíc má dívka výhodu, že není v dětském domově úplně sama, ve stejné budově dětského domova s ní bydlí mladší bratr A. Také babička s dědečkem si berou dívku k sobě a společně podnikají výlety. I když dívka žije v dětském domově, může nadále vnímat svoji biologickou rodinu jako místo, kam stále patří. Autorka kresby se u ztvárnění rodiny přidržovala spodního okraje výkresu. Většina plochy zůstala nevyužitá.

Významově a vývojově podmíněnou dimenzi představuje způsob řešení prostorových vztahů v kresbě skupiny lidí. Rozvojem této schopnosti se zabýval např. Valenta, jenž rozdělil jednotlivé způsoby zpracování prostoru do několika kategorií. Za prvé se jedná o kresbu řady postav, kdy dítě ještě nedokáže zachytit prostorové vztahy. Další možnost představuje zobrazení prostoru způsobem vytvoření dvou řad. Zručnější kreslíři zvládnou zachytit postavy v různých pozicích, nevyužívají ještě profilu a zobrazení figury v pozici zezadu. Děti kreslířsky nejzdatnější umí zachytit postavy v různých pozicích, v jejich kresbách nalezneme i postavy nakreslené z profilu. Výrazný posun ve způsobu zvládnutí prostoru přichází mezi sedmým a devátým rokem.¹¹⁶

Dívčinu kresbu přiřadíme k první z nabízených možností zpracování prostoru. Dívka použila řady postav, jednotlivé figury umístila vedle sebe, každá figura je diferencovaná, tedy zřetelně odlišná od ostatních figur. Všem figurám chybí dolní část těla, dívka zřejmě napodobila chlapce C, který zpracovával úkol současně s ní. Každý pracoval u jiného stolu, ani jeden z nich nemohl nahlížet do práce druhého. Chlapec C svou kresbu provázel slovním komentářem, nahlas sděloval, jak bude pracovat. Dívka přejala jeho nápady a použila je ve své kresbě. Děti a dospívající někdy mají tendenci si práci zjednodušovat, proto musíme zamezit kontaktu s ostatními dětmi, jinak hrozí nebezpečí kopírování kresby.

¹¹⁶ Svoboda, M., Krejčířová, D., Vágnerová, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. s. 301

6.2.3. Kresba rodiny dívky F

Charakteristika žáka

Dívka F (15 let) žije v dětském domově. Dívka má mladšího bratra, s nímž udržuje kontakt. Se svými rodiči v kontaktu není. Letošní rok představuje pro dívku poslední školní strávený na základní škole. Po ukončení školní docházky by dívka chtěla studovat na středním odborném učilišti, v současnosti ještě váhá mezi obory kuchař-číšník a kadeřnice. Ve škole se jí příliš nedaří v českém jazyce a literatuře, potýká se zejména s diktáty a pravopisnými cvičeními. S doučováním a vysvětlováním gramatických jevů jí pomáhají pedagogičtí zaměstnanci dětského domova. Také v angličtině zápolí s novými slovíčky, v angličtině si hůře pamatuje výslovnost a psanou podobu slovíčka. Ráda se účastní všech akcí pořádaných dětským domovem. Několikrát už navštívila divadlo, kino, spolu s dalšími dětmi měla možnost shlédnout hokejový zápas Komety Brno. Díky dětskému domovu se dostala na ozdravný pobyt do zahraničí.

Obrázek 8 (Kresba rodiny, dívka F, 15; 7 let)
(pořadí figur zleva: autorka kresby, bratr)

Zadání a průběh kresby

Dívka F kreslila svoji rodinu současně s dívkou G, vzhledem k tomu že dívka G znázornila tři figury, měla dívka F proti dívce G dostatek času. Dívka nebyla časově omezena, když naznala, že kresbu dokončila, mohla ji odevzdat. Hned na začátku si dívka vyžádala tužku a gumu, neboť obdržela jen výkres a pastelky. Dívka si potřebovala vše nejprve předkreslit tužkou, až potom použila pastelky. Jako první zobrazila dívka sebe. Hlavu několikrát gumovala, detailně se zaměřila na vlasy. U figury znázorňující autorku kresby dívka strávila hodně času. Druhá figura napravo

od dívky představuje mladšího bratra. Bratrovi dívka nakreslila ofinu stejně jako sobě, pak se ji snažila zamaskovat. V závěru naznačila spodní linii plochy, čímž postavy prostorově ukotvila. Nakonec za použití nesourodé kombinace pastelek vybarvila pozadí.

Hodnocení kresby

Ze všech pubescentů, se kterými jsem spolupracovala během výzkumu, byla dívka E nejtišší, nejméně se projevovala. Po zadání úkolu se pustila do jeho splnění. Soustředila se pouze na práci, kreslení nekomentovala slovně. Seděla velice klidně, vůbec na sebe neupozorňovala. Informace o tom, co dívka ráda dělá, co plánuje studovat po ukončení základní školy, jaké předměty ji v současnosti ve škole baví, jsem získala v rozhovoru, který se uskutečnil po dokončení kresby. O sobě dívka příliš neprozradila, zmínila, co se jí ve škole příliš nedaří. Nejvíce se rozpovídala o akcích pořádaných dětským domovem, v němž žije. Díky aktivitám dětského domova měla dívka možnost navštívit zahraničí, ale i řadu akcí pořádaných v České republice. Dívka má tyto akce velmi ráda, je si vědoma toho, že některé aktivity by rozhodně sama neuskutečnila, také památky, které viděla, by asi nikdy nenavštívila. Dětský domov jí umožňuje řadu věcí, dívka si toho váží. Získala mnoho zážitků, má několik pěkných vzpomínek na soutěže, kterých se zúčastnila.

Střed kresby tvoří dvě figury znázorňující dívku a jejího mladšího bratra. Bratra vychovávají prarodiče z matčiny strany, s bratrem dívka stále udržuje kontakt, nevidí se příliš často. Rodiče dívka nevidá, s nimi už kontakt neudrží, z toho důvodu nejspíš na obrázku chybí. Dívka nakreslila jen sebe a svého bratra. Autor kresby většinou namaluje všechny členy rodiny, se kterými žije nebo je v minimálním kontaktu. Při kreslení obou figur dívka použila statického ztvárnění rodiny. Obě figury umístila v dostatečné vzdálenosti od sebe, takže mezi nimi nenalezneme žádný fyzický kontakt. Dívka sobě nakreslila velkou hlavu proti ostatním částem těla. Oblékla se do svetru, který jí sahá až ke krku. Teplé šaty většinou představují potřebu dětí chránit se před citovým chladem. Jak figura dívky, tak i figura chlapce má svěšené ruce a rozkrok u kalhot umístěný příliš nízko vzhledem ke skutečným proporcím těla. U bratra ještě značně zvýraznila krk, což by mohlo odkazovat na nějaké onemocnění. V závěru nakreslila nesourodé pozadí v kombinaci červené, zelené a modré barvy. Pozadí bylo nakresleno zřejmě proto, že dívka měla dostatek času, po nakreslení figur.

6.2.4. Kresba rodiny dívky G

Charakteristika žáka

Dívka G (15 let) žije v dětském domově. Má tři sourozence, dvě sestry a jednoho bratra. Se sourozenci udržuje kontakt, s rodiči v kontaktu není. Letošní školní rok je posledním rokem stráveným na základní škole. Po ukončení základní školní docházky by dívka ráda pokračovala na středním odborném učilišti v oboru kuchař-číšník nebo hotelnictví a turismus. Dívka přiznává, že ráda experimentuje ve vaření, už teď se těší do nového učebního oboru. Škola navíc proslula svými úspěchy na nejruznějších soutěžích. Dívka by se chtěla také zúčastnit nějaké soutěže. Kromě vaření dívka ráda luští křížovky, ve škole si oblíbila český jazyk, nejvíce literaturu, a tělocvik. Základní školu dokonce reprezentovala na olympiádě z českého jazyka a literatury, kde se umístila na šestém místě. Všichni sourozenci jsou starší než dívka, bratr studuje na středním odborném učilišti a sestry na střední škole. Přestože dívka udržuje se sourozenci kontakt, nevidí se příliš často. Kromě vzdělání dívka o sourozencích nic dalšího neprozradila. Když se setkají, vypráví si o tom, co kdo dělal nebo prožil.

Obrázek 9 (Kresba rodiny, dívka G, 15; 3 let)
(pořadí figur zleva: sestra, bratr, sestra)

Zadání a průběh kresby

Po zadání úkolu dívka dostala pastelky a výkres. Dívka si ještě vyžádala tužku a gumu. První postava, kterou dívka nakreslila, znázorňuje sestru. Jedná se o figuru umístěnou zcela vlevo. U sestry gumovala především boty, nejvíce kladla důraz na obličej, pečlivě propracovávala oči, zejména řasy. Původně halenku ozdobila nápisem

„sport“, pak ho ale vygumovala. Druhá figura stojící uprostřed představuje bratra. Poslední figura zobrazuje druhou sestru. Obě sestry jsou si velice podobné, odlišuje je barva vlasů. Poté co dívka nakreslila obrysy všech osob, pastelkami figury vymalovala.

Hodnocení kresby

Jakmile jsem dívce zadala úkol, hned se pustila do práce. V průběhu zpracování úkolu dívka seděla klidně, kresbu rodiny neprovázela slovním komentářem. Údaje o jejich zálibách, představě o budoucnosti, o sourozencích byly získány až v rozhovoru, který následoval po dokončení kresby. Dívka se rozpovídala o jediné hlavní zálibě, a to vaření. Právě s vařením spojuje svoje povolání a budoucnost. Dostatek informací mi poskytla také paní vychovatelka pracující v dětském domově. Samozřejmě se jednalo o informace charakterizující dívku, to znamená např. její vlastnosti, koníčky. Osobní údaje zaměstnanci sdělovat v žádném případě nesmí. Přestože se dívka ihned po zadání zhostila úkolu, dlouho jí trvalo, než nakreslila první figuru, neboť neustále nakreslené části figury gumovala. Dívčina kresba rodiny je tvořena třemi figurami znázorňujícími dvě sestry a bratra. Sama sebe autorka nenakreslila. Znázorněné figury mají korpulentní stavbu těla, díky této skutečnosti autorka zaplnila celý prostor, takže na jiné materiální věci nebo naznačení pozadí jednoduše nezůstalo místo. Velikostí postavy dítě nevědomě vyjadřuje, co pro něho nakreslený člověk znamená. Velké postavě dítě přikládá zvláštní význam. Na obrázku jsou všechny nakreslené figury velké, tudíž jak sestry, tak i bratr jsou pro dívku významní. Jednotlivé figury umístila do řady vedle sebe. Všimáme si, jestli se zobrazená rodina účastní nějaké společné aktivity, nebo každý podniká samostatnou činnost. Záleží i na tom, kdo se do činnosti zapojuje a kdo přihlíží jen z povzdálí. V kresbě dívky se žádná činnost neodehrává.

Své pocity dítě vyjadřuje zpracováním postavy. Výraz tváře často odráží náladu, kterou u dané osoby dítě považuje za dominantní, u všech figur se objevuje úsměv. Přestože barva nemá při interpretaci absolutní hodnotu, lze z ní vyčíst, zda je autorka kresby extravertně nebo introvertně naladěná. Extravertní dítě používá většinou velký počet barev, zatímco introvertnímu dítěti stačí malý počet barev. Protože dívka ve výtvarném projevu použila velký počet barev, usuzuji, že se jedná o extravertně laděnou dívku.

6.2.5. Kresba rodiny chlapce C

Charakteristika žáka

Chlapec C žije v dětském domově. Má velkou rodinu, se kterou je stále v kontaktu. Nejenže se schází se svými sourozenci, ale i s rodiči, ne však tak pravidelně jako se sourozenci. Chlapcova rodina zahrnuje kromě rodičů pět bratrů a dvě sestry. Ve škole chlapce baví matematika a anglický jazyk, už teď je rozhodnutý o své budoucnosti, rád by po základní škole zamířil na gymnázium, kam se v současnosti hlásí jeho bratr, o němž chlapec tvrdí, že je velice chytrý a přijímačky bez problémů zvládne. S bratry chodí chlapec hrát fotbal.

Obrázek 10 (Kresba rodiny, chlapec C, 12; 5 let)

(pořadí figur zleva: bratr A, bratr B, bratr C, bratr D, sestra A, sestra B, bratr A;
nahore zleva: matka, otec)¹¹⁷

Zadání a průběh kresby

Setkání s chlapcem bylo zajímavé z toho důvodu, že chlapec C je barvoslepý. Než začal kreslit, rozdělila mu vychovatelka pastelky na hromádky a seznámila ho s tím, kde se nachází jaká barva. Na začátku mě chlapec seznámil s faktem, že má velkou rodinu, a položil mi dotaz, jestli má nakreslit celou rodinu a jestli může nakreslit jen polovinu postavy. Možnost volby jsem samozřejmě ponechala na chlapci. Zajímavý byl způsob umísťování figur na papír, chlapec kreslil členy rodiny podle věku, nejprve nakreslil nejmladšího bratra, a tak postupoval až k rodičům. Nejvíce se

¹¹⁷ Vzhledem k tomu, že chlapec maloval tužkou a pastelky používal málo, jsou některé obrysy figur málo zřetelné.

rozpovídal o bratrovi A a o sestře A. Sestra se vyučila kadeřnicí, nyní pracuje v kadeřnictví. Bratra A velmi chválí, představuje chlapcův vzor. S mámou a tátou se nevidí tak často, kontakt stále udržují. Sebe chlapec nenakreslil. Každému sourozencovi nakreslil na hrud' jmenovku. Vždy když nakreslil figuru, vymaloval jí pouze obličej. Při kreslení měl chlapec k dispozici i gumu, kterou používal zejména na gumování tvaru obličeje. Na závěr umístil v horní polovině plochy figuru matky (první zleva), vedle figuru znázorňující otce.

Hodnocení kresby

Hodnocení a interpretaci kresby napomáhají údaje získané v průběhu kreslení především slovní komentář, kterým chlapec doprovází svoji kresbu. Může nastat situace, kdy dítě svoji tvorbu vůbec nekomentuje, v tom případě je vhodné vést s ním po ukončení kreslení rozhovor. Kreslíř se někdy rozpovídal o jednotlivých členech rodiny nebo sdělí něco sám o sobě, o tom co má rád, jakým koníčkům se věnuje, co zvládá nebo nezvládá ve škole. Tak tomu bylo i v případě chlapce C, který mi poskytl hodně informací sám o sobě, zejména mluvil o škole, o svých sourozencích. K některým rodinným příslušníkům se nevyjadřoval vůbec nebo jen velice málo. Na sourozence, s nimiž udržuje největší kontakt, prozradil jejich cíle, čemu se věnují. Nejvíce vzhlíží k bratrovi A. Bratr má po ukončení základní školní docházky namířeno na gymnázium, také chlapec by jednou rád na gymnáziu studoval.

V kresbě chlapec C využil celého prostoru, možná je to dané i tím, že jeho rodina zahrnuje hodně členů. Aby chlapec umístil na plochu všechny členy rodiny, nakreslil jen horní polovinu těla. Figury seřadil podle věku do dvou řad. Figury se navzájem podobají tvarem obličeje, sestry odlišují od bratrů pouze vlasy a zvýrazněné řasy. Pouze mamince nakreslil ruce i s dlaněmi, ostatním figurám dlaně chybí. Chybějící ruce bývají interpretovány jako důsledek pocitů viny nebo obtíže ve vztahu k lidem. Díky velké podobnosti figur nenalezneme v kresbě mnoho detailů. Obrázek není bohatý ani barevně, u chlapce musíme respektovat barvoslepost, která mu pravděpodobně brání ve větší barevné hravosti.

6.2.6. Shrnutí

Kresby rodiny dětí žijících v dětském domově charakterizuje několik znaků:

- množství detailů v kresbě
 - dívka D (dům, žebřík, hnízdo s ptáčky, čelenka ve vlasech dívky D, maminčin pásek)
 - dívka G (kapsy na bratrových kalhotách)
 - chlapec C (maminčiny brýle)
- chybějící rodinní členové
 - rodinní členové chybí ve 4 kresbách z 5
 - dívka E (chybí otec)
 - dívka F (chybí otec a matka)
 - dívka G (chybí otec a matka)
- vyplňování prázdného prostoru
 - nalezneme u 3 kreseb z 5
 - dívka D (obloha, tráva)
 - dívka E (nápis MOJE RODINA)
 - dívka F (vybarvení celého pozadí)
- fyzická podobnost rodinných členů
 - objevuje se u 3 kreseb z 5
 - chlapec C (podobnost všech rodinných členů)
 - dívka E (podobnost babičky a dědečka, podobnost bratra A a maminky)
 - dívka G (podobnost sester)
- nižší počet barev
 - ve 3 kresbách z 5
 - dívka E (6 barev)
 - dívka F (7 barev)
 - chlapec C (5 barev)
- nejistota při kreslení, časté gumování
 - 4 kresby z 5 (dívka E, dívka F, dívka G, chlapec C)

- oděv
 - 4 kresby z 5 mají stejný typ oblečení
 - chlapec C (všechny figury mají jeden typ oděvu, s výjimkou matky)
 - dívka F (autorka kresby i bratr mají stejné oblečení)
 - dívka E (všichni členové jsou oděni do stejného oblečení)
- kresba nezachycuje žádnou společnou činnost
 - 4 kresby z 5 (dívka E, dívka F, dívka G, chlapec C)
- statické zobrazení rodiny
 - 4 kresby z 5 (dívka E, dívka F, dívka G, chlapec C)

6.3. *Hodnocení výzkumu*

Pro hodnocení výtvarného projevu nestačí pouze výsledná kresba, ke správné interpretaci potřebujeme získat informace o dítěti. Některé skutečnosti prozradí už při tvorbě výtvarného díla, na ostatní důležité informace, které nás zajímají, se ptáme v rozhovoru následujícím po ukončení kresby. Dítě často povídá o sobě, svých zájmech, ale také o školním úspěchu nebo neúspěchu. Jestliže se hovor zaměří na rodinu, odhaluje dítě rodinné vztahy, společně a individuálně trávený čas, záliby jednotlivých rodinných členů. Teprve když shromáždíme nezbytná data, můžeme pracovat na hodnocení kreseb. Na základě srovnání analýz kreseb vyplynulo několik znaků charakteristických pro kresbu rodiny dětí žijících v rodinném prostředí a kresbu rodiny dětí žijících v dětském domově.

- Základní rozdíl mezi kresbami rodin dětí žijících v rodinném prostředí a dětí žijících v dětském domově tvoří vědomí toho, kdo vůbec patří do rodiny. Děti vyrůstající v rodině dobře ví, kdo je součástí rodiny. Když dostanou za úkol nakreslit svoji rodinu, nemusí přemýšlet, jaké členy znázornit. Ústavní děti při stejném zadání úkolu dlouho přemýšlí, než zobrazí své nejbližší. **Analýza kreseb ukázala, že děti při tvorbě výtvarného projevu vychází z reálné rodinné situace.** Všechny kresby dětí žijících v rodinném prostředí znázorňují celou rodinu, žádný člen nechybí. Děti z dětského domova kreslí jen ty rodinné členy, s nimiž zůstávají v kontaktu. Na 4 kresbách z 5 chybí rodinní členové.
- množství detailů v kresbě
 - kresby rodiny dětí žijících v rodinném prostředí (dále již pod zkratkou KR1) vykazují velký počet detailů, na 4 kresbách z 5 nalezneme několik detailů
 - kresby rodiny dětí žijících v dětském domově (KR2) obsahují také detaily, avšak detaily se nachází jen ve třech kresbách, z toho ve dvou kresbách napočítáme jen jeden detail
- vyplňování prázdného prostoru
 - KR1 (neobjevuje se)
 - KR2 (nalezneme ve 3 kresbách z 5)

- fyzická podobnost rodinných členů
 - KR1 (ve všech kresbách jsou rodinní členové zřetelně odlišní)
 - KR2 (podobnost zaznamenaná ve 3 kresbách z 5)
- počet barev v kresbě
 - KR1 (pubescenti pracují s velkým počtem barev)
 - KR2 (nižší počet barev)
- nejistota při kreslení, časté gumování
 - KR1 (gumování spojené se snahou o realistické zobrazení figur)
 - KR2 (nejistota při kreslení, časté gumování)
- oděv
 - KR1 (všechny figury obsahují figury s jasně odlišeným oblečením, v kresbách nalezneme několik druhů oblečení)
 - KR2 (3 kresby z 5 mají stejný typ oblečení)
- pohyb figur
 - KR1 (ve 3 kresbách nalezneme pohyb figur)
 - KR2 (4 pubescenti z 5 použili statické zobrazení rodiny)

7. Závěr

Diplomová práce vycházela z předpokladu, že se reálná rodinná situace promítá do kresby dítěte. Výzkum měl za prvé odhalit, jak se životní podmínky dítěte konkrétně projevují v kresbě rodiny, za druhé, jestli dítě při kreslení vždy zobrazuje reálnou rodinnou situaci. Pro pochopení životní situace dítěte byly naznačeny charakteristické rysy rodiny a dětského domova, především působení těchto sociálních institucí na vývoj dítěte. Za hlavní přednost rodiny je považováno zabezpečení emocionální funkce. I přes snahy jiných institucí tuto funkci rodiny doposud neumí nikdo nahradit. Rodina poskytuje dítěti lásku a bezpečí. Řadu věcí nevykonávají rodinní členové na základě povinnosti, ale pouze proto, že jeden má rád druhého. Doma dítě získává životní jistotu, která předznamenává další sociální vývoj. Dítě se pohybuje mezi lidmi, jež je mají rádi a bez rozpaků je přijímají. Rodiče v dětech získávají někoho, komu můžou věnovat svou lásku. Pro matku se dítě stává náplní života, uspokojuje její citové potřeby, vnáší jí do života radost a zábavu. Kromě matky zaujímá výsadní postavení v životě dítěte otec. I když každý z rodičů plní odlišnou funkci, vzájemným působením se harmonicky doplňují. Otec zastupuje v rodině mužský prvek, usměrňuje chování dítěte. Reakce otce na jednání a chování syna se stávají základem představy, kterou si syn o sobě jako o muži vytváří. Chlapec se identifikuje s otcem jako vzorem své mužské role.

Výhody rodinného soužití vychází najevo v situaci, kdy dítě vyrůstá v dětském domově, neboť zřetelně vidíme, o co je ochuzeno. Na prvním místě postrádá ve svém nejbližším okolí osobu, která by zajistila uspokojení jeho základních psychických potřeb. Pocit životní jistoty a bezpečí dítě nezažívá, neboť nemělo možnost navázat prvotní emocionální a sociální vztah k rodinným členům. Otevřená budoucnost dávající životu časové rozpětí je v případě ústavních dětí značně nejistá, protože dětský domov jim nedokáže nabídnout společnou budoucnost jako rodina. Organizační stránka dětského domova přispívá k oddělení soukromí vychovatelů od světa vychovávaného dítěte. Děti z dětského domova mají mnohem komplikovanější pozici pro navazování hlubokých a trvalých vztahů k lidem, kteří žijí se svou vlastní rodinou.

Vše, co kreslíř právě prožívá, zachycuje v kresbě. Malováním vyjadřuje, jak vidí sám sebe, jak vnímá ostatní. Odhaluje rodinné vztahy, vzájemné porozumění členů rodiny nebo rozpory a konflikty. Výtvarný projev umožňuje odborníkům rozpoznat, co dítěti chybí. Díky přirozenému a nenásilnému procesu tvoření, ale hlavně kvůli skrytému obsahu si získala kresba oblibu u psychologů a arteterapeutů. Také moje diplomová práce použila výtvarnou techniku pro získání informací. Ve výzkumné studii bylo srovnáváno zobrazení rodiny v kresbách dětí žijících v rodinném prostředí a dětí žijících v dětském domově. Ze shromážděných kreseb a informací o životě pubescentů vyplynuly odpovědi na výzkumné otázky.

Děti při zobrazení rodiny vždy vychází z reálné rodinné situace. Kresby dětí žijících v rodinném prostředí obsahovaly všechny rodinné členy, žádný člen nechyběl. Ve výtvarném projevu dětí z dětského domova chyběli členové, s nimiž už dítě nebylo v kontaktu. Po provedení výzkumu můžeme odpovědět i na druhou výzkumnou otázku, která se tákala: Čím se odlišují kresby rodiny dětí žijících v rodinném prostředí a kresby rodiny dětí žijících v dětském domově? Velké množství detailů obsahovaly výtvarné projevy dětí vyrůstajících v rodině. Kresby dokazují, že si děti všímají více svého okolí. Dále děti zřetelně odlišovaly jednotlivé figury, nesnažily se zaplňovat prázdný prostor, také pracovaly s velkým počtem barev. Gumovaly zejména v situacích, kdy se snažily o realistické zobrazení figur. Lépe dokázaly vyjádřit vzájemné vztahy členů, častěji usilovaly o dynamické zobrazení rodiny. Naopak děti z dětského domova zaznamenaly v kresbách podstatně méně detailů, více usilovaly o zaplnění prázdného prostoru. Zobrazené figury vykazovaly značnou fyzickou podobnost, kresby obsahovaly nižší počet barev. Převládalo statické zobrazení rodiny.

8. Seznam použité literatury

BIDDULPH, S. *Tajemství výchovy šťastných dětí*. Praha: Portál, 1999. 133 s. ISBN 80-7178-334-X.

BRTNÍKOVÁ, M. *Dítě a jeho svět*. Praha: Horizont, 1979. 127 s.

DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2001. 205 s. ISBN 80-7178-449-4.

FOUSKOVÁ, D., KUČERA, Z. *Dialogy o rodině*. Praha: Národní centrum podpory zdraví, 1994. 3 svazky

HAUSEROVÁ-SCHÖNEROVÁ, I. *Děti potřebují prarodiče*. Praha: Portál, 1996. 102 s. ISBN 80-7178-105-3.

HENSLIN, E. R. *Otec a syn*. Praha: Návrat domů, 2003. 156 s. ISBN 80-7255-068-3

HINTNAUS, L. *Člověk a rodina. Smysl a funkce rodiny*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 1998. 83 s.

HOMOLA, M., ŠČEPICHIN, V. *K vývoji osobnosti dítěte*. Praha: SPN, 1972. 124 s.

KAPR, J. *Nastávající otec*. Praha: Mladá Fronta, 1984. 181 s.

KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, K. *Citová výchova v rodině*. Praha: Práce, 1974. 183 s.

KUCHARSKÁ, A., MÁJOVÁ, L. (eds) *Dětská kresba v psychologickém výzkumu*. Sborník. Praha: PF UK, 2005. 96 s. ISBN 80-7290-217-2.

MACHOVÁ, J. *Duševní hygiena rodinného života*. Praha: AVICENUM, 1974. 199 s.

MALCHIODI, C. A. *Understanding Children's Drawings*. London: Jessica Kingsley Publishers, 1998.

MATĚJČEK, Z. *Rodiče a děti*. Praha: AVICENUM, 1986. 335 s.

MATĚJČEK, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. Praha: SPN, 1992. 223 s. ISBN 80-04-25236-2.

MATĚJČEK, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, 2005. 445 s. ISBN 80-246-1056-6.

MATĚJČEK, Z. *Prvních 6 let ve vývoji a výchově dítěte*. Praha: Grada, 2005. 182 s. ISBN 80-247-0870-1.

MATĚJČEK, Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál, 2008. 108 s. ISBN 978-80-7367-504-2.

MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů, aneb, Když máme vnoučata*. Praha: Grada Publishing, 1997. 141 s. ISBN 80-7169-455-X.

MATĚJČEK, Z., LANGMEIER, J. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963. 297 s.

MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. 124 s. ISBN 80-901424-7-8.

NOVÁK, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004. 48 s. ISBN 80-7346-037-8.

SATIROVÁ, V. *Kniha o rodině*. Brno: Svan, 1994. 350 s. ISBN 80-901325-0-2.

SCHAEFFEROVÁ, E. *Co je rodina?* Praha: Návrat domů, 1995. 178 s. ISBN 80-85495-41-4.

SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2001. 173 s. ISBN 80-7178-559-8.

STŘELEČEK, S., et al. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. 157 s. ISBN 80-85298-84-8.

SVOBODA, M., KREJČÍŘOVÁ, D., VÁGNEROVÁ, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál, 2009. 791 s. ISBN 978-80-7367-566-0.

ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. 167 s. ISBN 80-7178-616-0.

ŠVANCARA, J. *Kompendium vývojové psychologie*. Praha: SPN, 1981.

UŽDIL, J. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta*. Praha: Portál, 2002. 125 s. ISBN 80-7178-599-7.

UŽDIL, J., ŠAŠINKOVÁ, E. *Výtvarná výchova v předškolním věku*. Praha: SPN, 1982. 191 s.

VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2000. 522 s. ISBN 80-7178-308-0.

YABLONSKY, L. *Otcové a synové*. Praha: Portál, 1995. 220 s. ISBN 80-7178-075-8.

Internetové odkazy

<http://zena.centrum.cz/rodicovstvi/deti-a-rodina/2007/6/7/clanky/jak-funguje-zdrava-a-nemocna-rodina/>

<http://rodinadnes.cz/?p=153>

<http://rodina-deti.doktorka.cz/psychicka-deprivace-deti>

<http://www.vzd.cz/deti-mezi-ustavni-vychovou-rodinou-10-kroku-k-deinstitucionalizaci>

<http://anv.cz/odborne/147-osobnost-deti-umistenychv-detskych-domovech-z-pohledu-vybranych-vyzkumu-a-ustavni-vychova-v-cislech>

http://www.vzd.cz/sites/default/files/Deti_mezi_ustavni_vychovou_a_rodinou_sbornik.pdf

<http://rodina-deti.doktorka.cz/vyznam-doteku-v-ranem-vyvoji-ditete/>

Periodické zdroje

Štefánková, Z. *Citová vazba v rané adolescenci*. Československá psychologie, 2007, roč. 51, č. 5, s. 503

Bartlová, P. *Některé aspekty identity matky*. Československá psychologie, 2007, roč. 51, č. 3, s. 301

Přednášky

Kressa, J. *Výchova v rodině*. Přednáška přednesená v Českých Budějovicích na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity, 23.4.2009